

O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI
HUZURIDAGI PEDAGOG KADRLARNI
QAYTA TAYYORLASH VA ULARNING
MALAKASINI OSHIRISH TARMOQ
(MINTAQAVIY) MARKAZI

O'RTA OSIYO ARXELOGIYASI

MODULI BO'YICHA
O'QUV- USLUBIY
MAJMUA

2024

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV TA‘LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**OLIV TA‘LIM TIZIMI PEDAGOG VA RAHBAR KADRLARINI QAYTA
TAYYORLASH VA ULARNING MALAKASINI OSHIRISHNI TASHKIL ETISH
BOSH ILMIY - METODIK MARKAZI**

**O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI HUZURIDAGI PEDAGOG KADRLARNI
QAYTA TAYYORLASH VA ULARNING MALAKASINI OSHIRISH TARMOQ
(MINTAQAVIY) MARKAZI**

“O‘rta osiyo arxeologiyasi ”

**MODULI BO‘YICHA
O‘ Q U V – U S L U B I Y M A J M U A**

**Mazkur o'quv-uslubiy majmua Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining
2023-yil 25-avgustdagi 391-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan o'quv reja va
dastur asosida tayyorlandi.**

Tuzuvchilar: R. Suleymanov, O'zMU arxeologiya kafedrasining
professori
Y. Muhamedov O'zMU arxeologiya kafedrasining
katta o'qituvchisi (PhD).

Taqrizchilar: A. Sagdullayev, O'zMU arxeologiya kafedrasining
akademigi professor
F. Ochildiyev O'zMU arxeologiya kafedrasining
dotsenti

***O'quv -uslubiy majmua O'zbekiston Milliy universiteti Kengashining qarori
bilannashrga tavsiya qilingan (2024 yil 20-yanvardagi №4/2 -sonli
bayonnomasi)***

MUNDARIJA

I. ISHCHI DASTUR	5
II. MODULNI O`QITISHDA FOYDALANILADIGAN INTERFAOL TA`LIM METODLARI.....	10
III. NAZARIY MASHG`ULOT MATERIALLARI.....	17
IV. AMALIY MASHG`ULOT MATERIALLARI.....	64
V. MUSTAQIL TA'LIM MAVZULARI.....	64
VI. KEYSLAR BANKI.....	66
VII. GLOSSARIY	67
VIII. ADABIYOTLAR RO`YXATI	71

I.ISHCHI DASTUR

KIRISH

Ushbu dastur O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrda tasdiqlangan “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015 yil 12 iyundagi “Oliy ta’lim muassasalarining rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish to‘g‘risida”gi PF-4732-son, 2019-yil 27-avgustdagi “Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malakasini oshirish tizimini joriy etish to‘g‘risida”gi PF-5789-son, 2019-yil 8-oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-son, 2022-yil 28-yanvardagi “2022- 2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son, 2023-yil 25-yanvardagi “Respublika ijro etuvchi hokimiyat organlari faoliyatini samarali yo‘lga qo‘yishga doir birinchi navbatdagi tashkiliy chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-14-son Farmonlari, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 23-sentabrdagi “Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 797-son Qarorida belgilangan ustuvor vazifalar mazmunidan kelib chiqqan holda tuzilgan bo‘lib, u oliy ta’lim muassasalari pedagog kadrlarining kasb mahorati hamda innovatsion kompetentligini rivojlantirish, sohaga oid ilg‘or xorijiy tajribalar, yangi bilim va malakalarni o‘zlashtirish, shuningdek amaliyotga joriy etish ko‘nikmalarini takomillashtirishni maqsad qiladi.

Dastur doirasida berilayotgan mavzular ta’lim sohasi bo‘yicha pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish mazmuni, sifati va ularning tayyorgarligiga qo‘yiladigan umumiy malaka talablari va o‘quv rejalari asosida shakllantirilgan bo‘lib, uning mazmuni yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi va jamiyatning ma’naviy asoslarini yoritib berish, oliy ta’limning normativ-huquqiy asoslari bo‘yicha ta’lim-tarbiya jarayonlarini tashkil etish, pedagogik faoliyatda raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish, ilmiy-innovatsion faoliyat darajasini oshirish, pedagogning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish, ta’lim sifatini ta’minlashda baholash metodikalaridan samarali foydalanish, Jahon arxeologiyasi masalalari, O‘rta Osiyo arxeologiyasi bo‘yicha tegishli bilim, ko‘nikma, malaka va kompetensiyalarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan.

Modulning maqsadi va vazifalari

Modulning maqsadi: “O‘rta Osiyo arxeologiyasi ” fani to‘g‘risida tinglovchiga zamonaviy bosqichga oid chuqur tarixiy bilimlar, yangi ilmiy qarashlar va nazariyalar haqida axborot berish, shuningdek, O‘rta Osiyoda antropogenez jarayoni masalasi, arxeologik davrlarning turmush tarzi, ijtimoiy tuzumi, xo‘jalik iqtisodiy asoslari, ma‘naviy kechinmalari, madaniy aloqasi va madaniyatlar genezisi masalalarini o‘rganishdagi zamonaviy ilmiy bosqichi, O‘zbekiston Respublikasi mustaqilligi yillarida arxeologiya sohasida xorij bilan ilmiy hamkorligi natijada erishilgan yutuqlar doirasida tinglovchilar bilimlarini takomillashtirish, bu boradagi muammolarni aniqlash, tahlil etish va baholash, ilg‘or tajribalarni o‘rganish va amalda qo‘llash, ko‘nikma va malakalarini shakllantirishdan iborat.

Modulning vazifalari: Tinglovchilarga “O‘rta Osiyo arxeologiyasi” masalalari bo‘yicha ilg‘or ta‘lim innovatsiyalar, konseptual zamonaviy muammolar va yondashuvlar asoslari to‘g‘risida ma‘lumotlar berish, zamonaviy modulli texnologiyalaridan foydalanib tinglovchilarni mazkur yo‘nalishda malakasini oshirishga ko‘maklashish; O‘rta Osiyo arxeologiyasining dolzarb muammolarini o‘rganishda informatsion texnologiyalarning tarix fanida tutgan o‘rni, ahamiyati va rivojlanish hususiyatlari haqidagi bilimlarni boyitish; yuksak malakali mutaxassis kadrlar tayyorlash borasidagi islohotlarni amalga oshirish jarayonida ilg‘or xorij tajribasini o‘rganish, ulardan samarali foydalanish mahoratni oshirish.

Modul bo‘yicha tinglovchilarning bilimi, ko‘nikmasi, malakasi va kompetensiyalariga qo‘yiladigan talablar

Modulni o‘zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida:

Tinglovchi:

- O‘rta Osiyoda antropogenez jarayoni masalasini;
- zamonaviy ilmiy nazariyalarni;
- yangi tadqiqotlar va xronologiya masalalarini;
- O‘rta Osiyo ilk temir davri asosiy yodgorliklarini;
- O‘rta Osiyoning antik davri arxeologik yodgorliklarini tasnifini;
- O‘rta Osiyoning ilk va o‘rta asr davri arxeologiyasini o‘rganishning asosiy masalalarini;
- O‘rta Osiyo arxeologiyasining dolzarb muammolarini;
- O‘rta Osiyo arxeologiyasi sohasida erishilgan yangi yutuqlarni

- O‘rta Osiyo arxeologiyasidagi muammolar, jahon sivilizatsiyasi tarixi, jamiyat rivojida inson taraqqiyoti konsepsiyasi bo‘yicha ma‘ruza, amaliy mashg‘ulot va nazorat ishlarini tashkil etishni **bilishi** kerak.
- inson va ekologiya rivojlanishining tabiiy shart sharoitlarining amaliy ahamiyatini anglash;
- O‘rta Osiyo arxeologiyasini o‘rganishning zamonaviy bosqichini amaliyotda ochib berish;
- ilk paleolit davri makonlaridan (Selengur, Kuldara, Ko‘lbuloq, Obiraxmat va boshqalar) topilgan ibtidoiy odam suyaklari va ularning antropogenez jarayonida tutgan o‘rnini tahlil qilish;
- zamonaviy arxeologiya fanlari yutuqlarini tahlil qilish;
- arxeologiya fanlari sohasida ilg‘or xorijiy tajribalardan foydalanish **ko‘nikmalariga** ega bo‘lishi lozim.
- elektron bazalardagi arxeologik yodgorliklar joylashgan hudud xaritalarini qayta ishlash
- O‘rta Osiyo arxeologiyasidagi muammolar, jahon sivilizatsiyasi tarixi, jamiyat rivojida inson taraqqiyoti konsepsiyasifanlarining zamonaviy yo‘nalishlarini ishlab chiqish va ommalashtirish **malakalariga** ega bo‘lishi lozim.
- O‘rta Osiyo arxeologiyasini o‘rganishning zamonaviy bosqichi ilmiy- amaliy ahamiyatini anglash va amaliyotga tadbiq etish;
- mezolit davri moddiy madaniyat va xo‘jalik sohalaridagi o‘zgarishlarni bugungi kun yutuqlari bilan taqqoslash va tahlil qilish;
- ijtimoiy fanlar sohasida kasbiy faoliyat yuritish uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma, malaka va shaxsiy sifatlarga ega bo‘lish;
- ilg‘or axborot-texnologiyalarida ishlash;
- egallangan tajribani tanqidiy ko‘rib chiqish qobiliyati, zarur bo‘lganda o‘z kasbiy faoliyatining turi va xarakterini o‘zgartira olish;
- ijtimoiy fanlarda tizimli tahlil usulidan foydalanish yo‘llarini ishlab chiqish;
- O‘rta Osiyo arxeologiyasidagi muammolar, jahon sivilizatsiyasi tarixi, jamiyat rivojida inson taraqqiyoti konsepsiyasiga oid zamonaviy manbalardan foydalana olish **kompetensiyalariga** ega bo‘lishi lozim.

Modulni tashkil etish va o‘tkazish bo‘yicha tavsiyalar

Modulni o‘qitish ma‘ruza va amaliy mashg‘ulotlar shaklida olib boriladi.

Kursni o‘qitish jarayonida ta‘limning zamonaviy metodlari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari qo‘llanilishi nazarda tutilgan:

- ma‘ruza darslarida zamonaviy kompyuter texnologiyalari yordamida prezentatsion va elektron-didaktik texnologiyalardan, o‘tkaziladigan amaliy va

ko'chma mashg'ulotlarda texnik vositalardan, ekspress-so'rovlar, test so'rovlari, aqliy hujum, guruhli fikrlash, kichik guruhlar bilan ishlash, va boshqa interaktiv ta'lim usullarini qo'llash nazarda tutiladi.

Modulning o'quv rejadagi boshqa modullar bilan bog'liqligi va uzviyligi

“O'rta Osiyo arxeologiyasining dolzarb muammolari” kursi o'quv rejadagi, Paleoeкологиya va sivilizatsiya dinamikasi, Tarixiy rekonstruksiya masalalari, Jaxon arxeologiyasi kabi mutaxassislik fanlarining sohalari bilan o'zviy bog'langan holda pedagoglarning umumiy tayyorgarlik darajasini oshirishga xizmat qiladi.

Modulning oliy ta'limdagi o'rni

Modulni o'zlashtirish orqali tinglovchilar ta'lim jarayonini tashkil etishda yangicha yondashuv asoslarini va bu boradagi ilg'or tajribani o'rganadilar, ularni tahlil etish, amalda qo'llash va baholashga doir yangi bilimlarga ega bo'lishga doir kasbiy kompetentlikka ega bo'ladilar.

Modul bo'yicha soatlar taqsimoti

№	Modul mavzulari	Auditoriya uquv yuklamasi			
		Jami	jumladan		
			Nazariy	Amaliy mashg'ul	Ko'shgu
1	O'rta Osiyoning tosh va paleometall davri arxeologiyasi masalalari	4	2	2	
2	O'rta Osiyo ilk temir davri arxeologiyasi	2		2	
3	O'rta Osiyoning antik davri arxeologiyasi masalalari	2	2		
4	O'rta Osiyoning ilk o'rta asr davri arxeologiyasi masalalari	4	2	2	
5	O'rta Osiyoning o'rta asrlar davri arxeologiyasi masalalari	2		2	
6	O'zbekiston Respublikasi mustaqilligi yillarida arxeologiya sohasida xorij bilan ilmiy hamkorlik masalasi.	4	2	2	
	Jami:18	18	8	10	

NAZARIY MASHG‘ULOTLAR MAZMUNI

1-mavzu. O‘rta Osiyoning tosh va paleometall davri arxeologiyasi masalalari (2 soat).

- 1.1. Fanning maqsadi, vazifalari va dolzarbligi
- 1.2. O‘rta Osiyoning tosh davri arxeologiyasi: yangi tadqiqotlar va xronologiya masalalari
- 1.3. O‘rta Osiyoning paleometall davri arxeologiyasi masalalari: tadqiqotlar ko‘lamining o‘shishi.

2-mavzu. O‘rta Osiyoning antik davri arxeologiyasi masalalari (2 soat).

- 1.1. Antik davri arxeologiyasining o‘rganishda yangicha yondoshuvlar va ilmiy nazariyalar
- 1.2. O‘rta Osiyoning antik davri arxeologik yodgorliklarini tasnifi.

3-mavzu. O‘rta Osiyoning ilk o‘rta asr davri arxeologiyasi masalalari. (2 soat).

- 1.1. O‘rta Osiyoning ilk o‘rta asr davri arxeologiyasi masalalari
- 1.2. O‘rta Osiyoda antropogenez jarayoni masalasi. Zamonaviy ilmiy nazariyalar

4-mavzu. O‘zbekiston Respublikasi mustaqilligi yillarida arxeologiya sohasida xorij bilan ilmiy hamkorlik masalasi. (2 soat).

- 1.3. O‘zbekiston arxeologiyasi rivojlanishining yangi bosqichi.
- 1.4. O‘zbekiston arxeologiyasining xorij bilan ilmiy hamkorligi: zamonaviy tadqiqotlar va natijalar.

AMALIY MASHG‘ULOTLAR MAZMUNI

1-amaliy mashg‘ulot. O‘rta Osiyoning tosh va paleometall davri masalalari. O‘rta Osiyo tosh davri jamoalarining turmush tarzi, ijtimoiy tuzumi, xo‘jalik iqtisodiy asoslari, ma‘naviy kechinmalari, madaniy aloqasi va madaniyatlar genezisi (2 soat).

2-amaliy mashg‘ulot. O‘rta Osiyo ilk temir davri arxeologiyasi. Asosiy yodgorliklar va ularning moddiy madaniyati (2 soat).

3-amaliy mashg‘ulot. O‘rta Osiyoning ilk o‘rta asr davri arxeologiyasini masalalari: natijalar – yutuqlar – muammolar (2 soat).

4-amaliy mashg‘ulot. O‘rta Osiyoning o‘rta asrlar davri arxeologiyasi masalalari. Asosiy yodgorliklari. Ularning umumiy tasnifi. Yangi tadqiqotlar. Xalqaro turizm muammolarida muzeyifikatsiya masalalari. (2 soat).

5-amaliy mashg‘ulot. O‘zbekiston Respublikasi mustaqilligi yillarida arxeologiya sohasida xorij bilan ilmiy hamkorlik masalasi. Arxeologiya sohasida O‘zbekiston Respublikasida qabul qilingan yangi qonunlar va qarorlar (2 soat).

O'QITISH SHAKLLARI

Mazkur modul bo'yicha quyidagi o'qitish shakllaridan foydalaniladi:

- ma'ruzalar, amaliy mashg'ulotlar (ma'lumotlar va texnologiyalarni anglab olish, aqliy qiziqishni rivojlantirish, nazariy bilimlarni mustahkamlash);
- davra suhbatlari (ko'rilayotgan loyiha yechimlari bo'yicha taklif berish qobiliyatini oshirish, eshitish, idrok qilish va mantiqiy xulosalar chiqarish);
- bahs va munozaralar (loyihalar yechimi bo'yicha dalillar va asosli argumentlarni taqdim qilish, eshitish va muammolar yechimini topish qobiliyatini rivojlantirish).

II.MODULNI O'QITISHDA FOYDALANILADIGAN INTREFAOL TA'LIM METODLARI.

Ish bosqichlari	Faoliyat shakli va mazmuni
1-bosqich: Keys va uning axborot ta'minoti bilan tanishtirish	<ul style="list-style-type: none"> ➤ yakka tartibdagi audio-vizual ish; ➤ keys bilan tanishish (matnli, audio yoki media shaklda); ➤ axborotni umumlashtirish; ➤ axborot tahlili; ➤ muammolarni aniqlash
2-bosqich: Keysni aniqlashtirish va o'quv topshirig'ni belgilash	<ul style="list-style-type: none"> ➤ individual va guruhda ishlash; ➤ muammolarni dolzarblik ierarxiyasini aniqlash; ➤ asosiy muammoli vaziyatni belgilash
3-bosqich: Keysdagi asosiy muammoni tahlil etish orqali o'quv topshirig'ining yechimini izlash, hal etish yo'llarini ishlab chiqish	<ul style="list-style-type: none"> ➤ individual va guruhda ishlash; muqobil yechim yo'llarini ishlab chiqish; ➤ har bir yechimning imkoniyatlari va to'siqlarni tahlil qilish; ➤ muqobil yechimlarni tanlash
4-bosqich: Keys yechimini yechimini shakllantirish va asoslash, taqdimot.	<ul style="list-style-type: none"> ➤ yakka va guruhda ishlash; ➤ muqobil variantlarni amalda qo'llash imkoniyatlarini asoslash; ➤ ijodiy-loyiha taqdimotini tayyorlash; ➤ yakuniy xulosa va vaziyat yechimining amaliy aspektlarini yoritish

“Keys-stadi” metodi «Keys-stadi» - inglizcha so‘z bo‘lib, («case» – aniq vaziyat, hodisa, «stadi» – o‘rganmoq, tahlil qilmoq) aniq vaziyatlarni o‘rganish, tahlil qilish asosida o‘qitishni amalga oshirishga qaratilgan metod hisoblanadi. Keysda ochiq axborotlardan yoki aniq voqeya- hodisadan vaziyat sifatida tahlil uchun foydalanish mumkin. Keys harakatlari o‘z ichiga quyidagilarni qamrab oladi: Kim (Who), Qachon (When), Qayerda (Where), Nima uchun (Why), Qanday/ Qanaqa (How), Nima- natija (What).

Keys. Afrika qit'asida dastlabki ibtidoiy odamlar paydo bo‘ldi. Ular asta-sekinlik bilan yer yuzining boshqa xududalriga tarqala boshladi.

Keysni bajarish bosqichlari va topshiriqlar:

Dastlabki ibtidoiy odamlarning Afrika qat'asidan migratsiya qilishi yer yuzida tarqalashining sabablari nimalardan iborat.

“Keys metodi” ni amalga oshirish bosqichlari

“Blits – so‘rov” usuli

“Blits–so‘rov” usulidan foydalanishning maqsadi: Talabalarda mantiqiy fikrlash, fan yuzasidan berilgan ma'lumotlar orasidan kerakligini ajrata olish qobiliyatini shakllantirish, o‘zgalar fikrini hurmat qilish va ularga o‘z fikrini o‘tkaza olish, boshqalar bilan hamfikir bo‘la olish kabi ko‘nikmalarni, tarixiy jarayon ketma–ketligini aniqlash orqali shakllantirish.

O‘tkazish texnologiyasi:

Ushbu texnologiya bir necha bosqichda o‘tkaziladi:

1. O‘qituvchi talabalarga ushbu mashg‘ulot, bir necha bosqichda o‘tkazilishi haqida tushuncha beradi. Har bir bosqichdagi vazifani bajarishga aniq vaqt berilishi va undan unumli foydalanishlari kerakligi haqida ogohlantiradi. Tarqatma materiallar tarqatib, talabalarga uni sinchiklab o‘rganish zarurligini aytadi.

2. Talabalar dastlab tarqatma materialdagi “Yakka baho” bo‘limiga o‘zining shaxsiy fikri asosida mantiqiy ketma–ketligini raqamlar bilan belgilab chiqadi. Unga 5 minut ajratiladi.

3. Talabalarning yakka tartibdagi ishlari tugagach, o‘qituvchi ulardan 3 kishidan iborat kichik guruhlar tuzishini so‘raydi. Ular hamfikirlikda tarqatma materialdagi “Guruh bahosi” bo‘limiga raqamlar bilan belgilab chiqadilar. Unga 5 minut ajratiladi.

4. Barcha kichik guruhlarda ishlar tugagach, o'qituvchi harakatlar ketma-ketligi bo'yicha to'g'ri javobni beradi va talabalar "To'g'ri javob" bo'limiga raqamlarni yozib chiqadilar.

5. O'qituvchi "To'g'ri javob" bo'limida berilgan raqamlar bilan "Yakka baho" va "Guruh bahosi" bo'limidagi raqamlarni solishtirib, katta– kichikligini ayirib, farqini chiqarib, "Yakka xato" va "Guruh xatosi" bo'limlariga yozishlarini so'raydi.

6. O'qituvchi yakka va guruh xatolarining umumiy soni bo'yicha tushuncha beradi va ularni alohida sharhlaydi.

7. Talabalar tarqatma materialda berilgan ballar asosida o'z bahosini chiqaradilar va ular jurnalga qayd qilinadi.

Mashg'ulot yakunlangach, o'qituvchi mashg'ulotni o'tkazish jarayonida talabalarning va guruhlarining faoliyati to'g'risida o'z fikrini bildiradi.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

1. Tarix fanlari ichida aynan arxeologiya birinchilardan bo'lib matematik usullar va axborot texnologiyalariga murojaat etgan fan sohalardan biri hisoblanadi. Nima uchun tarix fanlari ichida aynan arxeologiya birinchilardan bo'lib matematik usullar va axborot texnologiyalariga murojaat etgan fan sohalardan biri hisoblanadi?

2. 1936 yilda esa Jey Barnes va Alfred Vinsent Kidder tomonidan paleolit industriyasini o'rganishda statistik usullar qo'llanilganligi xaqida ma'lumot bering?

3. XX asrning 50-yillarida Breynerd va Robinson tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlar esa arxeologik muammolarni matematik shakllantirish va yechish yo'llarini ko'rsatib berganligini tushuntirib bering?

Insert texnikasidan foydalanish qoidasi

1. Ma'ruza matni o'qing va uning hoshiyasida quyidagi belgilarni belgilang:

V – mavjud bilim (axborot)ga mos keladi

+ (plyus) – yangi axborot hisoblanadi

- (minus) – mavjud bo'lgan bilimga mos kelmaydi

? – tushunarsiz/aniqlash talab qilinadigan/ qo'shimcha axborot

2. Olingan ma'lumotlarni quyidagi jadval ko'rinishda bir tizimga keltiring:

Mavzu savollari	v	+	-	?
1				
2				
3				
4				

Mavzuni jonlantirish uchun savollar

1. GAT atamasining ta'rifini bilasizmi?
2. Arxeologiyada geografik axbrot tizimining qo'llanilishi xaqida ma'lumot bering?
3. GAT qo'llaniladigan fan sohalari xaqida ma'lumot bering?

Arxeologiyada matematik usullarning qoʻllanilishi

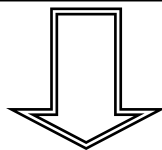
XX asrning 20-yillaridan boshlab rus arxeologlari tomonidan tadqiqotlar jarayonida taxminiy statistika va geometriya usullari qoʻllanila boshlandi

XX asrning 40-yillaridan boshlab Amerikalik arxeolog olimlar ham oʻz tadqiqotlarida matematika usullarni qoʻllay boshlashdi.

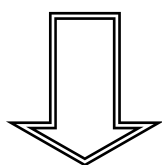
XX asrning 50-yillarida Breynerd va Robinson tomonidan oʻtkazilgan tadqiqotlar esa arxeologik muammolarni matematik shakllantirish va yechish yoʻllarini koʻrsatib berdi.

Pinbord texnikasi

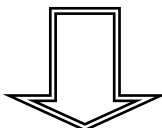
(inglizchadan: pin – mahkamlash, board – doska)
muammoni hal qilishga oid fikrlarni tizimlashtirish va
guruhlashni amalga oshirishga, kollektiv tarzda
yagona yoki aksincha qarama-qarshi
pozitsiyani shakllantirishga imkon beradi

O'qituvchi taklif etilgan muammo bo'yicha o'z nuqtai nazarlarini
bayon qilishni so'raydi. To'g'ridan-to'g'ri yoki ommaviy aqliy
xujumning boshlanishini tashkil qiladi (rag'batlantiradi)

Fikrlarni taklif qiladilar, muhokama qiladilar, baholaydilar va eng
optimal (samarali) fikrni tanlaydilar. Ularni tayanch xulosaviy fikr (2
ta so'zdan ko'p bo'lmagan) sifatida alohida qog'ozlarga yozadilar va
doskaga mahkamlaydilar

- Guruh namoyondalari doskaga chiqadilar va maslahatlashgan holda:
- 1) Yaqqol xato bo'lgan yoki takrorlanayotgan fikrlarni olib tashlaydilar;
  - 2) bahsli bo'lgan fikrlarni oydinlashtiradilar;
  - 3) fikrlarni tizimlashtirish mumkin bo'lgan belgilarini aniqlaydilar;
  - 4) shu belgilar asosida doskadagi barcha fikrlarni (qog'oz varaqlaridagi) guruhlariga ajratadilar;
  - 5) ularning o'zaro munosabatlarini chiziqlar yoki boshqa belgilar yordamida ko'rsatadilar: kollektivning yagona yoki qarama-qarshi pozitsiyalari ishlab chiqiladi.

“Blits – so'rov” usuli

“Blits–so'rov” usulidan foydalanishning maqsadi: Talabalarda mantiqiy fikrlash, fan yuzasidan berilgan ma'lumotlar orasidan kerakligini ajrata olish qobiliyatini shakllantirish, o'zgalar fikrini

hurmat qilish va ularga o‘z fikrini o‘tkaza olish, boshqalar bilan hamfikir bo‘la olish kabi ko‘nikmalarni, tarixiy jarayon ketma–ketligini aniqlash orqali shakllantirish.

O‘tkazish texnologiyasi:

Ushbu texnologiya bir necha bosqichda o‘tkaziladi:

1. O‘qituvchi talabalarga ushbu mashg‘ulot, bir necha bosqichda o‘tkazilishi haqida tushuncha beradi. Har bir bosqichdagi vazifani bajarishga aniq vaqt berilishi va undan unumli foydalanishlari kerakligi haqida ogohlantiradi. Tarqatma materiallar tarqatib, talabalarga uni sinchiklab o‘rganish zarurligini aytadi.

2. Talabalar dastlab tarqatma materialdagi “Yakka baho” bo‘limiga o‘zining shaxsiy fikri asosida mantiqiy ketma–ketligini raqamlar bilan belgilab chiqadi. Unga 5 minut ajratiladi.

3. Talabalarning yakka tartibdagi ishlari tugagach, o‘qituvchi ulardan 3 kishidan iborat kichik guruhlar tuzishini so‘raydi. Ular hamfikirlikda tarqatma materialdagi “Guruh bahosi” bo‘limiga raqamlar bilan belgilab chiqadilar. Unga 5 minut ajratiladi.

4. Barcha kichik guruhlarda ishlar tugagach, o‘qituvchi harakatlar ketma–ketligi bo‘yicha to‘g‘ri javobni beradi va talabalar “To‘g‘ri javob” bo‘limiga raqamlarni yozib chiqadilar.

5. O‘qituvchi “To‘g‘ri javob” bo‘limida berilgan raqamlar bilan “Yakka baho” va “Guruh bahosi” bo‘limidagi raqamlarni solishtirib, katta–kichikligini ayirib, farqini chiqarib, “Yakka xato” va “Guruh xatosi” bo‘limlariga yozishlarini so‘raydi.

6. O‘qituvchi yakka va guruh xatolarining umumiy soni bo‘yicha tushuncha beradi va ularni alohida sharhlaydi.

7. Talabalar tarqatma materialda berilgan ballar asosida o‘z bahosini chiqaradilar va ular jurnalga qayd qilinadi.

8. Mashg‘ulot yakunlangach, o‘qituvchi mashg‘ulotni o‘tkazish jarayonida talabalarning va guruhlarining faoliyati to‘g‘risida o‘z fikrini bildiradi.

Arxeologik davrlashtirish
(“blits-so‘rov” uslubi)

Guruh bahosi	Guruh xatosi	To‘g‘ri javobi	Yakka xato	Yakka baxo	Davrlar nomi
					Mezolit
					Ilk temir davri
					Bronza
					O‘rta asrlar davri
					Neolit
					Eniolit
					Antik
					Ashel
					Arxaik
					Olduvay

6-5 to‘g‘ri javob "qoniqarli"

8-7 to‘g‘ri javob "yaxshi"

9-10 to‘g‘ri javob "a'lo"

III.NAZARIY MASHG‘ULOT MATERIALLARI

1-MAVZU:Fanning maqsadi, vazifalari va dolzarbligi

REJA:

- 1.1. Fanning maqsadi, vazifalari va dolzarbligi
- 1.2. O‘rta Osiyoda antropogenez jarayoni masalasi.
- 1.3. Zamonaviy ilmiy nazariyalar..

Tayanch iboralar: O‘rta Osiyo, arxeologiya, dolzarb, fan, inson, jamiyat, tarix, ilmiy, zamonaviy, nazariya.

1.1. O'rta Osiyo arxeologiyasini o'rganishning zamonaviy bosqichi.

O'zbekiston mustaqilligi davri 1991 yildan boshlanadi. Vazirlar Mahkamasining 1998 yilda Tarix instituti faoliyatini takomillashtirishga qaratilgan tadbirlari, Buyuk ipak yo'li tarixini keng tadqiq qilinishi yuzasidan olib borilgan ishlar arxeologik tadqiqot ishlarining yanada jonlanishiga sabab bo'ldi. Xorijiy davlatlar bilan hamkorlik samarali bo'lmoqda. Yapon olimlari Surxondaryo xududida, Avstriya olimlari Qoralpog'iston xududida, Rossiya olimlari Xorazm va Toshkent xududlarida tadqiqot ishlari olib bormoqdalar.

Hozirda O'zbekiston arxeologiyasini o'rganish ancha yaxshi yo'lga qo'yilgan. Bu ish bilan maxsus institutlar, universitetlar, pedagogika institutlari va turli bo'limlar shug'ullanmoqdalar.

So'nggi o'n yillikda madaniyat va tarixiy yodgorliklarni qayta ro'yxatga olish ishlari amalga oshirilmoqda. Bu esa yodgorliklarni muhofaza qilish ishlariga ancha samarali ta'sir ko'rsatmoqda. XX asrning 90- yillarida yodgorliklarning 7216 tasi hisobga olingan. Shulardan 1595 tasi me'moriy yodgorliklar, 3106 tasi mahobatli san'at asarlari, 2115 tasini arxeologik yodgorliklar tashkil etdi. Ulardan 1831 tasi respublika miqyosidagi davlat muhofazasiga olingan bo'lib, 513 tasi me'moriy obidalar, 98 tasi mahobatli san'at asarlari, 1213 tasi arxeologik va 27 tasi tarixiy yodgorliklardir. Bunday yodgorliklar ayniqsa, Samarqand (997), Buxoro (804), Qashqadaryo (592), Toshkent (562), Farg'ona (512) viloyatlarida ko'p. Respublikamizdagi arxeologik yodgorliklarni saqlash bugungi kunda qonun 2009 yil 16iyunda qabul qilingan. U Arxeologiya merosi ob'ektlarini muhofaza qilishi va ulardan foydalanish to'g'risida deb nomlanadi. Unda arxeologik ob'ektlar davlat tomonidan muxofaza qilinishini qonunlashtirilgan.

Bu mamlakatimiz butun hududi qadimiy madaniyat va sivilizatsiya o'chog'i bo'lganligidan dalolat beradi.

Arxeolog olimlar O'.I.Islomov va K.A.Kraxmallar O'rta Osiyo mintaqasining o'ziga xos geologik tuzilishini, ya'ni tog'lik, adirlik va pasttekisliklardan iborat ekanliini hisobga olib, undagi geotektonik va geomagnit hodisalarni radiomagnit metodlari orqali o'rgandilar. Natijada olimlar pasttekisliklardagi ximiyaviy o'zgarishlar tog'lik xududlarga nisbatan sekin kechishini isbotladilar va

paleolit davri yodgorliklari uchun ilgari belgilangan sanalarni 500-600 ming yilga qadimiylashtirdilar. Bu esa, jahon miqyosida katta yangilik bo'ldi.

Arxeologik ilmiy tadqiqot ishlarining ikkinchi bosqichida yodgorlik haqida ma'lumotlar to'planadi. Birinchi, navbatda yodgorlik to'g'risidagi afsonalar va rivoyatlar so'rab surishtirish ishlarini olib boriladi va uning sirtida saqlanib qolgan moddiy ashyolar ilmiy tahlil qilinib, dastlabki xulosalar yasaladi. Keyin yodgorlikning davri va uning bosqichlari, madaniy qatlamlari to'g'risida umumiy ma'lumotga ega bo'lish maqsadida yodgorlikning bir qismida shurf solinadi. "Shurf" nemischa so'z bo'lib, qazimoq, degan ma'noni anglatadi. Shurf kvadrat yoki to'g'ri to'rtburchak shaklidan iborat bo'lib, tomonlari ikki va undan ortiq hatto o'n metr dan ortiq bo'lishi mumkin.

Arxeologiya ilmiy tadqiqot ishining oxirgi bosqichida yodgorlikda keng ko'lamli qazishma ishlari olib boriladi. Har qanday stratigrafik qazish ishlari yodgorlikning materik, ya'ni yerning soz tuproq qismiga qadar qazib tushiladi. Ayrim hollardagina planigrafik qazish ishlari olib borilishi mumkin. Planigrafik qazishma ishlari ma'lum davrga oid inshootlarni o'rganishga qaratilgan bo'lib, ko'pincha yodgorlikning yuqoridagi madaniy qatlamlarini o'rganishda foydalaniladi. Madaniy qatlamlarda insoniyatning turmushi tarzi, xo'jalik va g'oyaviy faoliyati izlari saqlanib qolgan. Bu qatlamlar yillar, asrlar davomida asta-sekin to'planib borgan. Arxeologik yodgorliklarda bir yoki bir necha o'nlab madaniy qatlam mavjud bo'lib, ularning qalinligi bir necha santimetrdan 30-35 metrlargacha bo'lishi mumkin. Bu esa mazkur manzilgohda kishilar hayot faoliyatini qancha davom etishi bilan bog'liq.

Arxeologlar kundalik tadqiqot ishlarining natijalarini qayd qilib boradilar. To'plangan ashyoviy manbalar tadqiqot ishlarini olib borayotgan muassasa ilmiy laboratoriyasida qayta ishlanadi. Dastlab topilmalarni muhofazalash va tiklash ishlari bajariladi. Keyin ular turlar bo'yicha ajratilib, ilmiy tahlil etiladi va qazishma ishlari davomida yozma qaydlari bilan umumlashtirilib mazkur yodgorlikning ma'lum hudud tarixini ochib berishidagi ahamiyati masalalari bayon qilinadi. Ilmiy tadqiqot ishlari yakuning tafsilotlari tadqiqotchi tomonidan tegishli ilmiy muassasaga yozma hisobot beriladi.

Arxeologiyada qadimgi davrlar tarixi tabiiy-geografik sharoit bilan bog'liq holda tadqiq qilinadi. Arxeologiyada bu "ekofakt" va "artefakt" tushunchalari bilan ishlatiladi.

O'rta Osiyo hududida ham ashel davriga oid o'ndan ortiq makonlarda arxeologik qazish ishlari amalga oshirilgan. Ulardan Selengur (Farg'ona vodiysi), Ko'lbuloq (Toshkent), Qoratov I va Lohutiy I (Janubiy Tojikiston), Janish va Dostiq (Janubiy Qozag'iston) kabi yodgorliklar muhim ahamiyatga ega. Ularning sanasi mutlaq davrlashtirish asosida mil.av. 700-200/150 ming yilliklar doirasida sanalanadi. Seleng'ur makonida Ikkalasidan ham toshqotishmadan yasalgan mehnat qurollaritopilsada, Lohutiy I nisbatan ancha rivojlangan madaniyatga ega. Hozirgi kunga kadar O'rta Osiyo hududidan ashel davrga oid yigirmaga yaqin osik turdagi va g'or-makonlar aniklanib ularning ko'piligida arxeologik kazish ishlari olib borilmokda.

Selengur makoni Oloy tizmasidagi Haydarkon degan joyda joylashgan. Bu yodgorlik dastlab 60-yillarda o'rganilgan 80-90 yillarda arxeolog olim O'. Isломov va uning shogirdi K.Kraxmallar tamonidan davom ettirilgan yodgorlikda beshta madaniy qatlam aniqlangan. Uninig madaniy qatlamidan ko'plab tosh qurollari, havon suyaklari bilan birgalikda eng qadimgi odamlarga tegishli suyaklar topilgan. Suyaklar bosh chanoqning yuqori qismi, olti dona tish va yelka suyak bo'laklaridan iborat bo'lgan. Bu yerdan jami 1417 dona tosh qurollari topilib, shundan 852 tasi uchrindi, 306 turli tosh qurollari va 38 tasi nukleuslardan iborat. Tosh qurollari har xil nukleus, uchrindi, bir tomoni urib uchirilgan chopper va boshqalardan iborat. Topib o'rganilgan suyaklar yirtqich hayvon ayiq, buri, yovvoyi cho'chqa, buqa, tur, ot, arxar, bug'i, nasorglarnikini tashkil etadi. Bu ashel davrining noyob yodgorliklaridan biridir.

Yer shari yuzasining yarmidan ko'pini batial va abissal terrigenli, organogenli, xemogenli va vulkanogenli cho'kindilar egallab yotadi. Shelflarda shakllanadigan cho'kindilar talaygina kam maydonlarda rivojlanganlar. Dengiz cho'kindilari ichida suzib yuruvchi muzlar va aysberglar tomonidan keltirilgan materialdan hamda shelfli, tog'li va qoplama muzliklardan hosil bo'lgan glyasial-dengiz (muzli - va muz- dengizli) yotqiziqlari alohida ahdmiyatga ega. Xuddi shu

choʻkindi tiplari yevrosiyo va Shimoliy Amerika atroflarini oʻrab olgan hamma shimoliy dengizlarda va Antarktida atrofidagi janubiy dengizlarda hamda Subtropik yevrosiyo, Kanala va Alyaska tekisliklarida keng tarqalgan. Bu choʻkindilar gil, suglinka, koʻpincha zich, noaniq-qavatlashgan, oʻzida shagʻal, sheben, gʻoʻlatosh, valuna va palaxsa toshlardan tashkil toptan. Quruqlikda ular morenalarga qabul qilinadi, shuning uchun ular morenasimon deb nom oldilar.

Yotqiziqlar uchta asosiy kimyoviy, organik va lassi turda klassifikatsiya qilinadi. Bularidan birinchi ikkitasi koʻproq geoarxeologiyaga tegishli hisoblanadi. Lasti yotqiziqlar eng koʻp tur hisoblanadi. Ular tashkil topgan qoya parchalaridan, boshqa yotqiziqlardan yoki tuproq moddiyatlardan yaʼniki eroziyaning tarixi tasviri, koʻchishi va saqlanishidan iborat. Koʻpchilik lasti yotqiziqlarning shamolga oʻxshagan (masalan qum tepaliklar), suv yoʻllari (masalan daryochalar, dengiz boʻylari) va gravitatsiya (inqiroz, koʻchish, yemirilish) vositalar yordamida saqlab qolinadi.

Inson qadimdan oʻzini xayvonot va oʻsimlik dunyosi bilan bogʻliqligini tushunib yetgan. Bu tushuncha ilk diniy eʼtiqod va urf-odatlar bilan bogʻliq xodisalarda tabiatning inson tomonidan oʻzlashtirila boshlanganligida shakllanadi. Bunda madaniyat taraqqiyotining ekologik omillariga eʼtibor berish lozim.

Ep shari yuzasining yarmidan koʻpini batial va abissal terrigenli, organogenli, xemogenli va vulkanogenli choʻkindilar egallab yotadi. Shelflarda shakllanadigan choʻkindilar talaygina kam maydonlarda rivojlanganlar. Dengiz choʻkindilari ichida suzib yuruvchi muzlar va aysberglar tomonidan keltirilgan materialdan hamda shelfli, togʻli va qoplama muzliklardan hosil boʻlgan glyasial-dengiz (muzli - va muz- dengizli) yotqizilari alohida ahdmiyatga ega. Xuddi shu choʻkindi tiplari yevrosiyo va Shimoliy Amerika atroflarini oʻrab olgan hamma shimoliy dengizlarda va Antarktida atrofidagi janubiy dengizlarda hamda Subtropik yevrosiyo, Kanala va Alyaska tekisliklarida keng tarqalgan. Bu choʻkindilar gil, suglinka, koʻpincha zich, noaniq-qavatlashgan, oʻzida shagʻal, sheben, gʻoʻlatosh, valuna va palaxsa toshlardan tashkil toptan. Quruqlikda ular morenalarga qabul qilinadi, shuning uchun ular morenasimon deb nom oldilar.

Yotqiziqlar uchta asosiy kimyoviy, organik va lassi turda klassifikatsiya qilinadi. Bulardan birinchi ikkitasi ko‘proq geoarxeologiyaga tegishli hisoblanadi. Lasti yotqiziqlar eng ko‘p tur hisoblanadi. Ular tashkilotgan qoya parchalaridan, boshqa yotqiziqlardan yoki tuproq moddiyatlaridan ya'niki eroziyaning tarixi tasviri, ko‘chishi va saqlanishidan iborat. Ko‘pchilik lasti yotqiziqning shamolga o‘xshagan (masalan qum tepaliklar), suv yo‘llari (masalan daryochalar, dengiz bo‘ylari) va gravitatsiya (inqiroz, ko‘chish, yemirilish) vositalar yordamida saqlab qolinadi. Lasti yotqiziqning odatiy misollari (xuddi komponentlar hajmining pasayishiga asoslangan) qum, loyqa va gil. Geologik ma'lumotlarda qoyalar turlari adirliklar, qum uyumlari va balchiq uyumlaridir. Vulqonli lasti parchalari vulqon kullari, bo‘laklari, qoldiqlaridan iborat bo‘lsa, pyrolasti oqim bo‘laklari lasti yotqiziqlar deb tushuniladi. Qisqasi, ular birmuncha g‘ayrioddiy geoarxeologik kontekstlardir. Shuningdek, ular vulkanik hududlar bilan chegaralangan¹.

Shunga qaramay ular arxeologik manzilgohlarning shakllanishi va stratigrafiyasidagi muhim aspektdan tashkil topgan. Arxeologik vaqtda misollar tasvirlash uchun makon hisoblanadigan Pompey taxminan 4mli vulkanli lasti bo‘lagi (tefra) bilan o‘ralagan va vulqon quyindisi, vulqonli qum, lapilli (2-64mm) va kul (2 mm) dan iborat. San-Salvadora, yeren manzilgohida bir xil turdagi turar joylar aks ettirilgan, ya'ni tuzulishi va qishloq xo‘jalik yerlari bir necha metr tepa ostida ko‘milib ketgan edi. Sharqiy Afrika, Turkiya, Jordon Rift va Jeorjiyadagi manzilgohlardan topilgan golotsen va pleystotsen davrining stratigrafiyasi va sanalarida vodiylarda saqlanib qolgan vulqon lasti topilmalari asosiy rol o‘ynaydi. Olduvay Gorge, Gobi Fora, Gesher Benot Yakov va Dmanise arxeologik va insoniyat yashab qolgan manzilgohlardan bir nechtasi bo‘lib hisoblanadi.

Golotsen – muzlashdan keyingi davr. Muzlash davri tugashi bilan hozirgi davr iqlimi shakllanadi. Muzliklar shimolga chekinib, turli kengliklarga xos o‘simlik va hayvonot dunyosi shakllanadi. Hozir 14 ming yildan buyon issiq iqlim xukm surmoqda. Sibir, Shimoliy Amerika,

¹ John Barrett. *The Emergence of Civilisation Revisited (Sheffield Studies in Aegean Archaeology)* edited by John C. Barrett and Paul Halstead. Sheffield, 2005.

Shimoliy yevropa abadiy muzliklari, subarktik o'simliklari hududlari yuzlab kmlarga shimolga chekinadilar.

Golotsen faslining boshi er avv 8-4 ming yilliklar Atlantik optimum- (mo'tadil) deb ataladi. Harorat ancha issiq va seryomg'ir bo'lgan. Sahroda ham yiligi 300-400 mm yomg'ir yog'gan. Afrikani markazidagi Chad ko'li kengayib Kaspiy dengiziga yetgan. Arxeologik jixatdan bu davr neolitga to'g'ri keladi. Bu davrda dehqonchilik bilan chorvachilik rivojlanib, ishlab chiqarish shakllanadi. Bu davrda shimoliy mintaqalarda qurg'oqchilik bo'ladi. Lekin 3 ming yillikning oxirida qurg'oqchilik xukmron bo'ladi. U yerda ham bir zamonlar Nil bilan tenglashadigan daryo oqqan, ularning qirg'oqlarida tosh qoyalarga chizilgan petrogliflar topilgan².

Eng qadimgi petrogliflar er avv 6-7 ming yillikka oid bo'lib, fil, jirafalar tasviri, hayvonlar uyuri ham uchraydi. Bu hayvonlarni ovlovchi aholining qiyofasi negroidlarga o'xshaydi.

- 1) Neolit davri er.avv. 4 ming yillikka oid suratlar, bu yerda chorvachilik manzarasini ko'rishimiz mumkin.
- 2) Er. avv. 1200 yil otlar tasviri uchraydi. Ot Markaziy Osiyoning shimoliy hududlarida xonakilashtirilgan.

Er avv 2 ming yillikning 2 yarmida va undan oldin Yamnaya, Katakombnaya, Andronovo madaniyatining vakillari chorvador aholisi otboqarlik sa'natini dunyoga tarqatadi.

Yamnaya – O'ra, Yorma go'r,

Katakombnaya – Laxad,

Andronovo – Yog'ochdan qabr qilgan.

Paleograflarning kuzatishiga ko'ra Qizilqum manzarasi mil. avv. 4 ming yilliklarda yashnagan joy bo'lgan. Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon sersuv bo'lib, Kaspiyga quyilgan. Bu mintaqalarda yovvoyi xo'kiz (tur) doimiylik iqlimiga moslashgan hayvonlar yurgan.

² John Barrett. *The Emergence of Civilisation Revisited (Sheffield Studies in Aegean Archaeology)* edited by JohnC. Barrett and Paul Halstead. Sheffield, 2005.

Janubiy Turkmanistondagi Kopetdog' sersuv bo'lib, bu yerda Joytun madaniyati shakllanadi. Joytun shimoliy xududda keng ko'lamda topilgan

Kaltaminor madaniyati bilan chegaradosh bo'lgan. Kaltaminor madaniyatining ovchi, termachilik axolisi nam shimoliy mintaqalarga chekinib o'rta kenglik o'zlashtirildi. Natijada g'arbiy yunalishda sharqiy yevropa xududiga yetib boradi.

Buxoro vohasining g'arbiy hududlaridan g'arb tomon ko'chib ketgan Zarafshon daryosining yetaklari topilgan. Asosiysi oyoq og'itma deb ataladi. Uning qirg'og'ida 80 metrlik jar yoqasida er avv 4 ming yillik oxiriga oid Kaltaminor madaniyatiga mansub manzilgox topilgan. Bir zamonlar bu manzilgox Zarafshon daryosi yetagida hosil bo'lgan ko'l atrofida paydo bo'lgan. 6 ming yil mobaynida yuz bergan tiktonika o'zanni 80 metrga o'sib ketgan.

Hozir ham O'rta Osiyo maydoni seysmologlarning xabariga ko'ra yiliga o'rta hisobda 1smga o'sib bormoqda, jumladan, Orol dengizini tubi ham.

Qo'y bilan sigir birinchi bor Yaqin Sharqda xonakilashtiriladi. Ikki o'rkachli tuya aynan Kaltaminor madaniyati vakillari tomonidan xonakilashtirilgan.

Yevropada ham 4 ta salqin nam fasllar aniqlangan, bularning sanasi er avv 3700-3100, 2600, va 2 chi ming yilliklarga to'g'ri keladi. Asosiy muzlash g'arbiy yevropada 3 ming yillik boshiga to'g'ri keladi. Bu faslda qurg'oqchilik avjiga chiqadi. Ko'p madaniyat markazlari talofatga uchraydi. Shuning natijasida Markaziy Osiyoda BMAK madaniyati (Baqtriya, Marg'iyona) paydo bo'ldi.

Sopollitepa, Jarqo'ton, Gonur, Togolok, Dashtli 3 va boshqa ilk shaharlar aynan shu ko'chishning oqibatida O'rta Osiyoga Yaqin Sharq madaniyatini olib kiradi. Arxeologik ma.daniyatlarning o'zgarishlari, yozuv shu yerda yozuv bor.

Misol: qishda Dunay daryosini muz qoplab uni ustidan ot va piyodalar o'tib yuradi. Bir zamonlar Janubiy Arabistonda Sabiy podsholigi bo'lgan, o'sha davrga oid hozir qurib yotgan daryoda katta er avv 9 asrga oid to'g'on topilgan, 2chi to'g'onning bo'yi 600 metr.

Qadimiy Xitoy, Misr, yevropa manbalarda ham er avv 3 ming yillikning 1 yarmida iqlim o'zgarib turgan.

Kaspiy dengizining sathi hozirgidan 80 metr baland bo'lgan. Er avv 7 ming yillikda esa uning sathi hozirgidan 20 metr pastda bo'lgan.

Yevropa hududlari golotsenning issiq faslida Alp tog'larining o'rmonlari chegarasi hozirgiga nisbatan 1 km baland bo'lgan³.

Atlantik Plyuviyal davrida O'rta Osiyo hududi harorati issiq bo'lgan mintaqasida ko'proq yomg'ir yoqqan. Shu davrda O'rta yer dengizining sharqiy hududlaridan yevropaga , shimoliy Afrikaga , janubiy Osiyoga megalitlar madaniyati tarqala boshladi. (Dolmek, Mekgyur, Kromleklar).

Megalit – ulkan toshlardan qurilgan inshootlar.

Sibir hududlarida mamontlar golotsen davrining boshida 12 -10 ming yil oldin qiriladi. Bu davrda Markaziy Osiyoda qurg'oqchilik xukm suradi. Issiqko'l ko'lining tranzgressiyasi kuzatiladi. Yaqin sharq, O'rta sharqni sug'orib turgan siklonlari shimolga siljiydi.

Golotsen davrida uning boshida (13-6 ming yillik) muzliklarni erishi natijasda jaxon okeanlarining satxi har ming yil mobaynida 9 smga ko'tarilgan. yevropa hududlarida Qadimiy golotsen faslida qurg'oqchilik yuz bera boshlaydi. Angliya yevropadan ajrab qoladi, Alyaska Kamchatkadan ajrab qoladi. Oxirgi 4 ming yilda okean sathi 1 metrdan 4 metrgacha ko'tarilib kelmoqda.

Ibtidoiy jamiyat tarixidan boshlab inson tabiatdan o'z maqsadlarida foydalangan (o'rmon, daryo, ko'llar o'rab turgantevarak atrofdagi mavjud xom ashyo, o'simliklar, meva, xayvonot dunyosi,tabiy oziq-ovqat zaxiralari o'zlashtirilgan). O'zlashtiruvchi xo'jaliklar rivojlangan davrlarda o'rug' va qabila a'zolari muayyan xududda istiqomat qilgan. Ularning xududiy joylashuvi qon – qarindoshlik tamoyillariga asoslangan bo'lib, u yoki bu

³ John Barrett. *The Emergence of Civilisation Revisited* (Sheffield Studies in Aegean Archaeology) edited by John C. Barrett and Paul Halstead. Sheffield, 2005.

tumanda faqat qarindosh urug' vakillari istiqomat qilgan. O'zlashtirilgan xududlar o'rtasida shartli chegaralar mavjud bo'lgan.

Etnogeografiya axolining xududiy joylashuvi xususiyatlarini, urug', qabila, etnik guruxlar, elatlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar va turli tarixiy davrlarga xos jamiyatga tabiy-geografik omillarning ta'siri hamda ijtimoiy-iqtisodiy omillarning axamiyatini o'rganadi. Geografik sharoit insonning mehnat usullari moddiy madaniyat, turmush tarzi va umuman xayotiga ta'sir qilgan⁴.

Qadimgi davrlarda jamoalar turlicha tabiy sharoitda joylashishi va atrof-tevarakga moslashishi tufayli ularning xayotida turli shakllardagi xujalik

madaniyatlar vujudga kelgan edi. Misol tariqasida dengiz, ko‘llar, daryolar atroflarida joylashgan qabilalar xayotida baliqchilik, dasht, tog‘ oldi va tog‘li tumanlarda joylashgan axolisida ovchilik ustunlik qilgan edi yoki baliqchilik, ovchilik va termachilik kompleks tarzda rivojlangan. Shuningdek, ishlab chiqaruvchi xo‘jaliklarning (dexqonchilik, chorvachilik) shakllanishiga issiq iqlim, xosildor yerlar, yovvoyi boshqoli o‘simliklar va mayda shohli xayvonlarning tabiatda mavjudligi asos bo‘lgan. Dehqonchilik sovuq iqlim yerlarda yoki qalin o‘rmonlar, butazorlar egallab olgan xududlarda va cho‘llarda rivoj topmagan.

Xo‘jalik – madaniy tiplar jamoalarda ustuvor ishlab chiqarish bilan bog‘liq bo‘lib, muayyan urug‘, qabila, etnik guruhlar va elatlarning tevarak – atrofdagi aloqa xususiyatlarini belgilaydi.

Xo‘jalik –madaniy tiplarning ta'rifida uy-joylar, mexnat qurollari, xunarmandchilik maxsulotlari, uy-ro‘zg‘or va madaniy buyumlarga e'tibor berish lozim. Xo‘jalik - madaniy tiplarning umumiyliigi yaqin geografik muxit bilan bog‘liq bo‘lib, tabiiy sharoit ijtimoiy – iqtisodiy taraqqiyot qishloqlarning turmush tarzi, moddiy madaniyati va ma'lum darajada ma'naviy madaniyatga ta'sir qilgan.

Yuqorida aytib o‘tilgandek mazkur masalani o‘rganish jarayonida tabiiy sharoit va iqlim xususiyatlariga e'tibor berish lozim. Misol tariqasida issiq iqlim sharoitida daryo voxalarida dastlab lalmikor dexqonchilik va so‘ng sug‘orma dexqonchilik tarqalgan.

Ko‘p jixatdan xo‘jalik-madaniy tiplarning birligi va o‘zaro bog‘liqligi tarixiy etnografik viloyat yoki tarixiy-madaniy viloyatlarning shakllanishiga xizmat qilgan. Ma'lum xududlarda joylashgan, uzoq tarixiy davrlar mobaynida o‘zaro aloqalarda bo‘lib, umumiy moddiy va ma'naviy madaniyatni yaratgan axoli guruxlari tarixiy – madaniy viloyat dirasida bir odatlar, e'tiqodlar, shuningdek til hamda etnik yaqinlik birlashtirgan⁵.

Atlantik plyuviyal davrida O‘rta Osiyo sahrolarida yiliga 250-450 mmga qadar qor yog‘ib turgan, harorat hozirgidan 8-10 gr past bo‘lgan. 3-2 ming yilliklarda iqlim qurib harorat ko‘tariladi. Joyitunni o‘rnini Anov 1 egallaydi. Dashtda eneolit, bronza davriga oid manzilgohlar tashkel topadi. Er avv 2 ming yilliklarda esa O‘rta Osiyoning janubiy hududlarida BMAK madaniyati shakllanadi. Dashtda esa

shimoliy ko‘chmanchi Andronovo madaniyati kirib keladi. Oxirgi 4 ming yil ichida 7 ta nam fasl kuzatilgan. Bular er avv 1900,1300, 760, 20, va eramizni 920,1120, 1700 yillardan boshlangan. Bu fasllar natijasida o‘troq dehqonchilik goh kengayib goh torayib borgan. Xorazm eks-si Sariqqamish atrofida hayot kechirgan. Bu hududda suvi er avv 2 ming yillikda quriydi. Er avv 8-7ming yilliklarda O‘zboydan Sariqqamishga yana suv kela boshlaydi va bu hududda saklarga mansub Quysisoy manzili topilgan.

O‘zbekistonda ilk mezolit davriga oid manbalar XX asr boshlarida topilgan. Mezolit davrini sistemali o‘rganishni A.P.Okladnikov boshlab bergan. Keyinchalik Katta va Kichik Balxash hududlarida ko‘p qatlamli mezolit davriga oid yodgorliklar, Ustyurtda, Markaziy Farg‘onada, Qizilqum, Pomirda mezolit yodgorliklari ko‘plab topilgan.

A.M.Mandelshtam, X.Yu. Yusupov, Yu.A.Zadneprovskiy, O‘.Islomov—Farg‘onada, ye. Bijanov, V.Yagodin, A.Vinogradov, G.Xodjaniyozovlar Ustyurtda tadqiqot ishlarini olib bordilar. Lekin O‘zbekiston mezoliti boshqa davrlarga nisbatan kam o‘rganilgan. O‘.Islomov shu kunga qadar O‘zbekiston hududida o‘rganilgan yodgorliklarni uchta —Farg‘ona, Toshkent va Surxandaryo territorial xususiyatlarga bo‘ldi.

Qo‘shilish makoni Toshkentning g‘arbida qadimgi Bo‘zsuv anhorining chap sohilidan topilgan. U yerdan nukleuslar, mayda paraqachalar, qirg‘ichlar va hyech bir makonda uchramaydigan uchburchak shaklidagi qurollar topilgan. Qo‘shilishning madaniy qatlamidan topilgan mazkur qurollar so‘ngi tosh davri qurollariga nisbatan o‘zining ancha ixchamligi va qurol turlarining xilma–xilligi bilan ajralib turadi. Bu yerdan topilgan nukleuslar va qirg‘ichlar Farg‘onadagi Obishir I, Y, Achchiko‘l va Machaydan topilgan nukleuslar va qirg‘ichlarga o‘xshab ketadi. Lekin Qo‘shilishdagi qurollar ancha qadimiy arxaik xususiyatga egadir. Qo‘shilishdan topilgan qurollarda o‘ziga xoslik ham bor, ya'ni bu yerda geometrik shaklda yasalgan qurollar uchramaydi. Shuningdek, Qo‘shilishda boshqa makonlarda bo‘lgan pichoqsimon paraqalar topilgan emas. Qo‘shilish qurollarining ba'zilari Yaqin va O‘rta Sharqdagi Shanidavr, Paligavr, Gari-Kamarbanddan topilgan qurollarga o‘xshab ketadi.

Fargʻona vodiysida va uning janubidagi togʻli hududlarda mezolit davri makonlar ancha koʻp topilgan. Shular jumlasiga, Fargʻona vodiysining janubidagi Qatron togʻidan topilgan Obishir I va Obishir V gʻor–makonlarini kiritish mumkin. Ular miloddan avvalgi IX–VIII ming yilliklarga oʻddir.

Obishir 1 gʻor–makoni Haydarkon shaharchasidan 4-5 km sharqda joylashgan. U yerning madaniy qatlamlaridan mikrolitlar, bigizlar, qirgʻichlar, pichoq qadamalari, nukleuslar topilgan. Ular boshqa joylardan topilgan mezolit davri qurollariga oʻxshaydi.

Obishir V gʻor– makoni esa Obishir 1 dan 200 metrcha gʻarbda joylashgan. U yerda 3 ta madaniy qatlam aniqlangan. U yerdan topilgan mehnat qurollarining ishlanish texnikasi Obishir 1 ga oʻxshaydi. U yerning quyi madaniy qatlamlaridan oq–qora va kul rang chaqmoqtoshdan yasalgan mikrolitlar–paraqalar, pichoq qadamalari, qirgʻichlar, keskichlar, teshgichlar, oʻroq–randalar va turli shakldagi nukleuslar topilgan. Shuningdek bu yerdan yovvoyi hayvonlarning parchalangan va sindirilgan suyaklari ham topilgan.

Keyingi yillarda Markaziy, Janubiy va Sharqiy Fargʻona yerlaridan mezolit davri makonlari koʻplab topilgan. Markaziy Fargʻonadan bu davriga oid 100ga yaqin joydan makonlar topilgan. Ulardan Ittak qal'a, Shoʻrkoʻl, Achchikoʻl, Yangiqadam, Bekobod, Zambor, Bosqumlar diqqatga sazovordir. U yerlardan har xil shaklda retushlangan va retushlanmagan nukleuslar, qirgʻichlar, paraqalar, mayda geometrik qurollar topilgan. Bu yerda koʻproq mayda nukleuslar uchrab, yirik nukleuslar deyarli uchramaydi. Daryo toshlaridan olingan uchrindilar ham bor. Bu yerdan topilgan mehnat qurollari qora, yashil, jigarrang chaqmoqtosh, slanets va boshqa toshlardan yasalgan. Bu yodgorliklar ochiq joydagi makonlar boʻlib, madaniy qatlamlar yoʻq. Tadqiqotchilar fikricha, Markaziy Fargʻonadagi ilk va soʻnggi mezolit davri makonlar oʻsha vaqtning oʻzidayoq tashlab ketilgach, buzila boshlagan. Hozirda bu joylar keng qum barxanlari ostida qolgan. Lekin mezolit va neolit davrlarida bu yerlarda koʻllar boʻlgan. Ibtidoiy odamlar shu koʻl sohillarda yashaganlar. Termachilik, ovchilik, baliqchilik bilan shugʻullanganlar.

Markaziy Fargʻonada faqat tosh davri yodgorliklar mavjud. Boshqa davrlarga oid yodgorliklar va madaniy qatlamlar yuq.

Tadqiqotchilar Markaziy Farg‘onadagi mezolit davri yodgorliklarini 2 guruhini aniqlab, uning rivojlanishidagi ilk va so‘nggi bosqichini aniqladilar. Ilk mezolit davri miloddan avvalgi IX—VII yilliklarga oid bo‘lib, unga Ittak qal'a 2, Achchiko‘l 1,7, Yangi qadam 1,2 va Toypoq 1 makonlari kiradi.

Markaziy Farg‘onaning so‘nggi mezolit davri miloddan avvalgi VI ming yilliklarga mansub. Unga Achchiko‘l, Bekobod 3,4, Sho‘rko‘l 1, 2, Madyor 11, Zambar 2, Toypoq 3,5,7 va boshqa joy makonlarni kiritish mumkin.

Mezolit davri xronologiyasi masalalari. Mezolit davri (yunon. mezos-o‘rta, litos-tosh) - o‘rta tosh davri bo‘lib, ilk bor Allen Braun tomonidan (1883) paleolit va neolit davrlari oralig‘i tosh qurollari majmuasini belgilash maqsadida qo‘llanilgan. Rossiya arxeologiyasida dastlab M.Ya. Roginskiy tomonidan (1928) ishlatilgan. hozirgi paytda ushbu atamaning ekvivalenti epipaleolit va goloen davri paleoliti kabi atamalar ham ayrim horijiy mamlakatlar arxeologiyasida qo‘llanilib kelinadi.

Yevrosiyo hududlarida arxeologik tadqiqot ishlari yutuqlari hozirgi paytda mezolitning davri va sanalini aniqlashga asos bo‘lib xizmat qilgan. Shunga ko‘ra mezolitning nisbiy (makonlar stratigrafiyasi-madaniy qatlam) va mutloq davrlashtirish asosida mil. avv. XII-VII/VI ming yilliklar doirasida belgilangan. Bu sana bevosita Old Osiyo, xususan, O‘rta Osiyo hududilari uchun mos keladi. yer yuzining boshqa hududlarida, xususan, yevrosiyoning shimoliy ayrim janubiy (Osiyo) mintaqalarida mezolit davri an'analari mil.avv. V/IV ming yilliklarga qadar ham davom etganligi ma'lum.

So‘nggi paleolit davrining Oxirgi bosqichlarida er yuzi tabiiy sharoitida boshlangan muhim o‘zgarishlar mezolit davriga kelib muzlik erib, issiq iqlim sharoitining qaror topishi bilan yakun topadi. Must'e davrining Oxirgi bosqichi va so‘nggi paleolit davrlarida er sharining shimoliy qismini qoplagan so‘nggi vyurm (valday) muzligi erib, er yuzida global isish boshlanadi va pleystoen goloen bilan almashadi. Zamonaviy qadimgi iqlimshunoslik fani ilmiy yutuqlariga asosan muzlik erishining boshlanishi mil. avv. 14 ming yillikdan boshlanib, ko‘pchilik olimlarning ilmiy farazlariga ko‘ra mil. avv. 8300 yillarda batamom erib tugaydi. Muzlik davri tugab ob-havo isishi bilan er yuzining flora va faunasida

keskin o'zgarishlar sodir bo'ladi. Muzlikdan tozalangan hududlar landshaftlari manzarasi keskin o'zgarib, muzliklar o'rnida daryolar va ko'llar paydo bo'ladi.

Muzlik oldi hududlarida yashovchi sovuq iqlim sharoitiga moslashgan mamont, karkidon, qo'ybuqa kabi hayvonlar so'nggi paleolit davrining oxirlaridayoq yashash sharoitlari og'irlashib, muzlik ortidan chekka shimolga chekinishga majbur bo'lishgan va keyinchalik tur sifatida qirilib ketgan. hayvanot olamidagi o'zgarishlar, ya'ni yirik hayvonlarning o'rniga tez chopar, ziyrak va yakka yashashi mumkin bo'lgan hayvonlar turining ko'payishi paleolit davri ovchilik an'alarining qiyinlashtiradi. Natijada bu turdagi hayvonlarga ov qilish uchun yangi vositalarni ixtiro qilishga zarurat tuqiladi. Bu albatta mezolit davrining buyuk ixtirosi o'q-yoydan foydalanishning boshlanishi edi. Bu esa butun paleolit davrida yirik hayvonlarni butun jamoa a'zolari hamkorlikda hamal usulidagi ov qilishga barham berib, nisbatan kichik va tez harakatlanuvchi hayvonlarni yakka holda ovlash usuliga o'tishga olib keladi.

Bu darda muzlikdan bo'shagan hududlarda va janubiy mintaqalarning tog'li hududlarida ot, ho'kiz, sayga, yovvoyi eshak o'rmon hududlarida esa los, bug'u, cho'chqa, bo'ri, tulki va boshqalar yashashgan. Muzlik va muzlik oldi shimoliy hududlarida sodir bo'lgan tabiiy o'zgarishlar er yuzining janubiy mintaqalarida unchalik sezilmaydi. Bu erning flora va faunada ham tub o'zgarishlar kuzatilmagan.

So'nggi paleolit davri takomillashgan tosh qurollari mezolit davri qurollarining paydo bo'lishiga zamin yaratadi. yevrosiyoning janubiy mintaqalarida hajmi 1-2 santimetrdan iborat geometrik shaklli tosh qurollarda foydalanila boshlaydi. Sigment, trapeiya va uchburchak shaklli kremen (choqmoq tosh) qurollari hajmi jihatdan ancha kichik bo'lib, ular arxeologiya fanida mikrolitlar (yun. mikros-kichik, litos-tosh), deb nomlanadi. Bunday tosh bo'lakchalaridan odatda qadama sifatida qo'llanilgan. Mikrolitlar odat biror vosita yog'och yoki suyakga qotirilib, kamon o'qi uchi, boshoqli o'simliklarni o'rish uchun o'roq sifatida foydalanilgan. Shuningdek, teriga ishlov berish kabi nozik ishlarini bajarishda qurol sifatida ham ishlatish mumkin bo'lgan.

Mikrolit texnikasiga asoslangan tosh qurollar dastlab janubiy o'lkalarda aholisi orasida tarqala boshlagan bo'lsa, shimoliy mintaqalarda so'nggi paleolit davri an'anasiga ega bo'lgan plastikasimon (yapaloq shakldagi) tosh qurollardan foydalanish davom etgan. Bu hududlarda mikrolitlar nisbatan keyinroq vujudga keladi. Bu davrda mikrolitlar bilan birgalikda makrolit (yun. makros-katta, litos-tosh)) qurollari, xususan tosh boltalar ham paydo bo'ladi. Bunday qurollarning ahamiyati o'rmon mintaqalari va tog'li hududlarda yuqori bo'lgan. Tosh boltalar yirik toshlarni tekis yorish va sirtini silliqlash asosida amalga oshirilgan.

Mezolit davri tabiiy-geografik o'zgarishlari ibtidoiy davr kishilarining turmush tarzini keskin o'zgarishiga olib keladi. Jamoa a'zolari mahalliy hududlarda tarqagan fauna va florasi hususiyatlaridan kelib chiqib o'zlashtiruvchi xo'jalik shakllarini tashkil etishib, bu sohada ma'lum ixtisoslashishni keltirib chihargan. Natijada ibtidoiy ajdodlarimiz ovchilik, baliqchilik va termachilik yoki ularning ikki turi bilan shug'ullanib kun kechirishgan.

Dukkakli o'simliklarni termachlashga asoslangan qabilalar boshqoli o'simliklarni madanishlashtirish, ovchi qabilalar esa yovvoyi hayvonlarni xonakilashtirib, oxir oqibat ilk ishlab chiqarish-dehqonchilik va chorvachilik shakllarining vujudga kelishiga zamin yaratishgan. Bu jarayon nisbatan ilgariroq mezolit davrining o'rtalarida Yaqin va O'rta Sharq hududlarida sodir bo'lgan.

Old Osiyo, xususan, Yaqin va O'rta Sharq hududlari pleystoen davri muzligidan ancha uzoq bo'lib, iqlim sharoiti nisbatan issiq va namgarchilik miqdori yuqori bo'lgan. Bunday sharoit esa hududda boy flora va faunasining qaror topishi uchun imkoniyat yaratgan. Bu o'z navbatida mezolit davri ilgor xo'jalik shakllari va madaniy an'alarining vujudga kelishini ta'minlashi tabiiy edi. Shuningdek, bunday qulay sharoit hududda mezolit an'alarining uzoq davom etmaganligiga sabab bo'lgan.

Yaqin va O'rta Sharq hududlarida mezolit davri qisqa muddat davom etib, ishlab chiharuvchi xo'jalik shakllariga juda erta o'tishgan.

1.1. Neolit davri ishlab chiqaruvchi xo‘jalikning shakllanishi.

Neolit davri hususiyatlari. Neolit - (yun. neos-yangi, litos-tosh, yangi tosh asri) o‘zoq davom tosh asrining so‘nggi bosqichi. Neolit atamasini 1865 yilda ingliz arxeologi Lebbok taklifi bilan arxeologiya faniga kiritilgan. Neolit davrda kishilar jamoasi er yuzining nisbatan kengroq hududlarni egallashib, turli geografik sharoitlarga mos xo‘jalik shakllari bilan kun kechirishlariga to‘g‘ri kelgan. Bu esa xo‘jaligi va moddiy madaniyatiga ko‘ra o‘zaro keskin farq qiladigan madaniyatlarning qaror topishiga olib kelgan. Neolit davrida tabiiy sharoiti qulay bo‘lgan Old Osiyo hududida mezolit davrining oxirlaridayoq namoyon bo‘la boshlagan ishlab chiqaruvchi xo‘jalik shakllari vujudga kelgan bo‘lsa, nisbatan sovuq o‘lkalar aholisi xo‘jaligining o‘zlashtiruvchi shakllari saqlanib qoladi. Xo‘jalik shakllari esa o‘z navbatida ularning moddiy madaniyatida ham ma‘lum tafavvutlar kelib chiqishiga sabab bo‘lgan. yer yuzining barcha hududlaridagi xo‘jalik sohasidagi keskin tafovvutlar neolit davri madaniyatlarini belgilashda ayrim noqulayliklarni keltirib chiqaradi.

Neolit davrini belgilashda qanday hususiyatlar asosiy omil bo‘lib xizmat qilish to‘g‘risidagi masala tadqiqotchi arxeolog olimlarning munozaralariga sabab bo‘lgan. Ayrim tadqiqotchilarlar neolit davrini belgilashda xo‘jalik va madaniy hususiyatlaridan kelib chiqishni taklif qilishsalar, boshqalar esa mazkur davr uchun xos bo‘lgan barcha hususiyatlarni e‘tibor olgan holda tadrijiylik asosiy o‘rin egallashini ta’kidlashadi. Shu nuqtai nazardan neolit davri xronologik chegarasini er yuzining barcha hududlari uchun ma‘lum sanalarni qo‘llab bo‘lmaydi. Tabiiy sharoiti qulay bo‘lgan janubiy o‘lkalarda ishlab chiqaruvchi xo‘jalik shakllari, neolit davri hususiyatlari mil. avv.VIII-VII ming yilliklarda, boshqa hududlarda esa kechroq namoyon bo‘lib, mil.avv. III-II ming yilliklarga qadar davom etganligini kuzatish mumkin.

Neolit davrida toshga ishlov berish yanada takomillashgan va mukammal usullari vujudga kelib, ularning turi va soni yanada ko‘payadi. Bu asosan kremen-chaqmoqtosh ko‘p uchraydigan yevrosiyoning shimoli-g‘arbiy hududlarida ko‘proq namoyon bo‘ladi. Kremen kam uchraydigan janubiy o‘lkalar, xususan, O‘rta Osiyoning ayrim hududlarida tosh qurollariga ishlov berishning arhaik shakli

saqlanib qoladi. Janubiy o'lkalarda mikrolit texnikasi takomillashgan bo'lsa, shimolda toshga ishlov berishning so'nggi paleolit davridan ma'lum bo'lgan "plastinkasimon" usuli saqlanib qoladi. Shimolning o'rmon dashtlarida makrolit, xususan tosh boltalar keng tarqaladi. Yog'och va suyaklarning turli Mehnat qurollari va qurol-yarog'lar tayyorlashdagi muhim xom ashyo sifatidagi ahamiyati yanada ortadi.

Sopol buyumlarining paydo bo'lishi neolit davrining muhim kashfiyotlaridan biri bo'lib, bu ixtiro dehqon jamoalari tomonidan qilingan. Dastlabki sopol buyumlari mahalliy hudud xususiyatlaridan kelib chiqib mato g'oliblarda yoki tasmasimon va arqonsimon usullarda yasalgan. Birinchi holatda tuproq yoki qum solingan mato atrofi loy bilan suvalib yasalgan buyumning ichki tomonida matoning izlari qolgan. Ikkinchi holatda tasma shakliga keltirilgan loy biriktirilib idish xosil qilinadi. Uchinchi holatda arqon shakliga keltirilgan loy aylantirib, idish shakli xosil qilinib, ichki va tashqi tomonlaridan silliqilanadi. Sopol buyumlari quritilgandan so'ng sirtiga naqshlar berilgan va pishirilgan. Neolit davrda sopol buyumlarini ochiq olovda pishirishgan. O'troq dehqon jamoalarining sopol buyumlar odatda tabiiy bo'yoqlarda berilgan turli naqshlardan iborat bo'lgan. Shimoliy hudud aholisi ko'p qollarda tasmasimon va arqonsimon usulda yasalgan sopol buyumlari sirtiga o'yma yoki chizma naqshlar berish an'anasi ustun bo'lgan. Ko'pincha eshma arqon shaklida ishlangan dumoloq tagli sopol buyumlar erga botirib qo'yish uchun qulay bo'lgan. Sopol buyumlarning eng qadimgi namunalari Yaponiyadagi mil. avv. IX-VIII ming yilliklarga oid yodgorlik madaniy qatlamlarida uchraydi.

Neolit davrida turli o'simliklarning poyalaridan to'r to'qish paydo bo'lib, chuchuk suvli ko'llarga boy bo'lgan baliqchilik rivojlangan hududlarda ulardan keng foydalanilgan. hayvon junlaridan matolar tayyorlash, terilarni oshlash va ulardan ustki kiyim tayyorlash dehqon- charvador aholisining qo'shimcha mashg'uloti sanalgan.

Xo'jalikning ishlab chiharuvchi shakliga o'tish yevrosiyoning janubiy o'lkalarida iqlim sharoiti nisbatan ancha qulay bo'lgan mintaqalarda, aniqroqi g'arbiy Osiyo hududida sodir bo'lishi mumkin edi. hozirgi payda ishlab chiharuvchi xo'jalik

shakllari erta qaror topgan ilk markazlar Yaqin va O'rta Sharq va Kichik Osiyolardan iborat bo'lib, bu hudud arxeologiya fani tili bilan "serunum yarimoy hududi", deb ataladi.

O'rta Osiyoning neolit davri madaniyatlari. Paleonologik ma'lumotlarga ko'ra mil.avv VIII-VII ming ming yilliklardan "Lavlakon namgarchiligi", davri boshlangan. Bu davrda issiq va namchil iqlim sharoiti hukmron bo'lib, yillik yog'ingarchilik miqdori 250 dan 450 sm. oralig'ida bo'lgan. hozirgi Qizilqum cho'li hududlari keng yaproqli o'rmonzordan tashkil topgan bo'lib, ko'llarga boy bo'lgan. Bu esa o'z navbatida hayvonat dunyosining ko'payishi uchun qulay sharoit yaratgan.

Kopetdagning shimoliy yonbag'irlarida ham shunga o'hshash tabiiy- iqlim sharoiti mavjud bo'lib, hozirgiga nisbatan ancha sersuv bo'lgan. Bu esa dehqonchilik xo'jaligini rivojlanishi uchun qulaylik yaratgan.

Tog' tizmasidan oqib tushayotgan daryo o'zanlari boy tarkibiga ega bo'lgan to'qayzor bo'lgan. Mazkur hududlardan aniqlangan arxeologik yodgorliklarning joylashgan o'rniga ko'ra qumlik chegarasi hozirgiga nisbatan ancha shimolroqda joylashgan bo'lgan.

Mil.avv. V ming yillikga kelib iqlim sharoiti quriqlashib boradi. Ishlab chiharuvchi xo'jalik nisbatan erta shakllangan boshqa bir hudud shubhasiz O'rta Osiyo hisoblanadi. Janubiy Turkmaniston hududida mil. avv. VII ming yillikning oxirlarida mahalliy Sharqiy Kaspiybo'yi mezolit davri madaniyati asosida ishlab chiharuvchi xo'jaligi paydo bo'ladi.

Bu erda chorvachilikga asoslangan Jebel, dehqonchilikga asoslangan Joytun madaniyatlari shakllanadi. Bir tomondan Turkmanistonning issiq qaroratli tabiiy-geografik sharoitning mavjudligi mezolit davri mahalliy aholisining ishlab chiharuvchi xo'jalik shakliga o'tishlari uchun asos bo'lgan bo'lsa, ikkinchi tomondan ilk dehqonchilik markazlariga yaqinligi sababli ularning ma'lum ta'siri mazkur jarayonning tezlashishiga ta'sirini o'tkazgan bo'lishi mumkin. Joytun madaniyatiga oid yodgorliklarning quyi qatlamlaridan topilgan tosh qurollari ishlanish usuli mezolit davri Sharqiy Kaspiybo'yi yodgorliklarining yuqori qatlamlaridan topilgan qurollar bilan aynan bir xil. Demak, Sharqiy Kaspiy

bo'yining mezolit davri ovchiligi negizida chorvachilikga asoslangan Jebel madaniyati va termachiligi asosida esa dehqonchilikga asoslangan Joytun madaniyati shakllanganligi shubhasiz.

O'rta Osiyoning shimoliy hududlari va nisbatan tog' va tog' oldi hududlarida xo'jalikning ixtisoslashgan o'zlashtiruvchi shakliga ega bo'lgan madaniyatlar rivojlanib, ushbu xo'jalik shakli uzoq muddat saqlanib qoladi. Bu o'z navbatida mazkur hududlarda tabiiy sharoitning qulayligi ishlab chiharuvchi xo'jalik shakliga o'tish uchun zarurat qoldirmaganligidan dalolat beradi. Mazkur jarayon zamonaviy paleoiklimshunoslik fanida taxminan mil.avv. VIII-III ming yilliklarda "Lavlakon namgarchiligi" nomi bilan yuritilgan qulay tabiiy sharoit davriga to'g'ri keladi. Bu davrda Amudaryoning quyi oqimi, Orolbo'yi va Qizilqum hududlarida neolit davri terib termachilik va baliqchilik xo'jaliklariga asoslangan Kaltaminor doirasidagi madaniyat, Zarafshonning o'rta oqimida ovchi va terib termachilikga asoslangan Sazag'on madaniyati, Farg'ona vodiysida terib termachilik va baliqchi asoslangan neolit davri jamoalari madaniyatirivojlanishi va O'zbekiston va Tojikistonning janubiy tog' va tog' oldi hududlarida termachilik va ovchilikga asoslangan Hisor madaniyatlarining rivojlanishi kuzatiladi.

Umuman, neolit davrida insoniyat tabiatdagi mavjud bo'lgan tayyor oziq-ovqat mahsulotlarini o'zlashtirishdan, ularni sun'iy ravishda ishlab chiqarishning xo'jaligi-dehqonchilik va chorvachilik shakllariga o'tishadi. Bu jarayonni ingliz arxeologi V.G.Chayld «neolit inqilobi», deb hisoblaydi. Xo'jalik sohasidagi yangi yutuqlar keyinchalik yer yuzining barcha hududlariga tarqalgan.

Suriya-Falastin neolit davriga oid ilk o'troq dehqonchilik qishlog'ining o'rni O'lik dengizdan Shimolda Iordan daryosi vodiysida joylashgan Tell as Sulton yodgorligida o'z aksini topgan. Bu yodgorlik Bibliyada keltirib o'tilgan qadimgi Ierixon shaxrining o'rni xisoblangan. Arxeologik qazish ishlari natijasida mil. av. 8-7 ming yilga oid xayot uzliksiz ikki kompleks Ierixon A, B komplekslari aniqlangan. Manzilgoh 4 ga iborat bo'lib, toshdan terilgan aylana devor bilan o'rab olingan.

Qurol motiga va o'roqlarning dastalari dexqonchilikning paydo bo'lganligidan dalolat beradi. Shuningdek Ierixon A dan bir qatorli arpa va bug'doylarning izlari qurilish materiallarida saqlangan.

Kichik Osiyo (mil av. 8 ming yil oxiri -7 ming yil boshlari) Xojilar manzilgoxining quyi qatlamidan xom g'ishtdan qurilgan uylarning o'rni aniqlangan. Uylarning poli loysuvoq qilingan va devorlari bilan birgalikda qizil rangda bo'yalgan. Geometrik shaklda sopol idishlar uchramaydi. Idishlar toshdan yasalgan. Suyakdan bigiz, kremen va obsidiandan o'roq uchi qadamalari, silliqlangan tosh boltalar yasalgan. Ikki qatorli arpa ekilgan. Shuningdek bir qatorli yovvoyi bug'doylarni temachlash xam yordamchi xo'jalik hisoblangan. Bu yerda xam Ierixonliklar kabi murdalardan uyda ko'mishgan.

Old Osiyodagi ilk dehqonchilikning uchinchi bir markazi Shimoliy Mesopotamiya va unga tutash bo'lgan Shimoliy Eronning tog'li xudlari hisoblanadi. Bu yerda neolit davrida Jarmo madaniyati (VII-VI ming yilliklar) yoki ayrim tadqiqotchi olimlarning fikrlariga ko'ra zagros madaniy birligi turidagi madaniyati rivojlangan. Jarmo madaniyatiga tegishli Jarmo yodgorligidan tashqari Zagros tog'larining Iroq qismida Telshimshara, uning Eron qasmida esa Tepaisarob va Tapaiguranlar mavjud.

Markaziy Osiyoning janubiy o'lkalarida ishlab chiqaruvchi xo'jalikning vujudga kelishi masalasida ham turli yondoshuv va qarashlar mavjud. Ma'lumki, Markaziy Osiyoning Janubiy Turkmanistondagi neolit davri ilk ishlab chiqaruvchi xo'jalik shakliga asoslangan Joytun madaniyatining ildizlarini ayrim g'arblik olimlar Eron hududi bilan bog'lashgan.

Sharqiy Kaspiybo'yi hududlarida mezolit davrining oxirlaridayoq yovvoyi hayvonlar xonakilishtirilib, neolit davrida xo'jalikning chorvachilik shakli vujudga kelganligi arxeologik jihatdan asoslangan.

Janubiy Turkmanistonning issiq haroratli tabiiy-geografik sharoiti mahalliy neolit davri jamoasining ishlab chiqaruvchi xo'jalikning ilk shakliga o'tishlari uchun asos bo'lgan. Ilk ishlab chiqarish markazlariga o'lkaning yaqinligi ham mazkur jarayonning tezlashishida o'zining ijobiy ta'sirini o'tkazgan.

Amudaryoning quyi oqimi, Orolbo‘yi va Qizilqum hududlarida taxminan mil.avv. VII-III ming yilliklarda hukmron bo‘lgan “*Lavlakon namgarchiligi*” davri qulay iqlim sharoitida tabiiy oziq-ovqat zahiralarning ko‘pligi o‘zlashtiruvchi xo‘jalik saqlanib qolishiga sabab bo‘lgan. Mazkur hududlarda yashagan qabilalar xo‘jalikning ovchilik, terib termachilik va baliqchilik shakllari bilan shug‘ullanishib, kun kechirishgan. Markaziy Osiyoning shimoliy hududlari va nisbatan tog‘ va tog‘ oldi hududlarida xo‘jalikning ixtisoslashgan o‘zlashtiruvchi shakliga ega bo‘lgan madaniyatlar rivojlanib, ushbu xo‘jalik shakli uzoq muddat saqlanib qoladi.

Neolit davrida Janubiy Turkmaniston hududida ilk ishlab chiqarish xo‘jaligiga asoslangan Joytun madaniyati, Amudaryoning quyi oqimi, O‘zboy o‘zani, Sariqamish ko‘li atrofi, Orolbo‘yi va Qizilqum hududlarida o‘zlashtiruvchi xo‘jalik shakllariga asoslangan *Kaltaminor* madaniyati, Zarafshonning o‘rta oqimida ovchi va terib termachilikga asoslangan *Sazag‘on* madaniyati, Farg‘ona vodiysida terib termachilik va baliqchi asoslangan neolit davri jamoalari madaniyati, O‘zbekiston va Tojikistonning janubiy tog‘ va tog‘ oldi hududlarida termachilik va ovchilikga asoslangan *Hisor* madaniyatlarini yaratgan qabilalari yashaganlar.

Joytun madaniyati (mil. avv. VII–VI ming yilliklar) Markaziy Osiyo hududidagi neolit davrining ilk o‘troq dehqonchilik madaniyati. Bu madaniyatga oid arxeologiya yodgorliklari Turkmanistonning janubi-g‘arbiy qismida Kopetdag va Qoraqum cho‘li oralig‘ida qadimdan o‘troq dehqonchilik xo‘jaligini yuritish uchun qulay bo‘lgan issiq iqlimli hududlarda joylashgan.

Bu madaniyatga oid birinchi o‘rganilgan Joytun manzilgohi Ashgabat shahridan 30 km. shimolda qum barxani tepaligi joylashgan bo‘lib, keyinchalik Markaziy Osiyo hududida neolit davrining mashhur bo‘lgan ilk dehqonchilik madaniyatining nomlanishiga asos bo‘lgan yodgorlik sanaladi. Bu yodgorlik dastlab qisman arxeolog olim B.A.Kuftin va keyin V.M.Masson tomonidan to‘liq ochib o‘rganilgan. Hozirgi paytda Joytun madaniyatiga oid yoki neolit davri madaniy qatlamlariga ega bo‘lgan 17 ta arxeologiya yodgorliklari qayd qilingan

bo'lib, ularda B.A.Kuftin va V.M.Massondan tashqari O.K.Berdiev, A.A. Marushenko, O. Lollekova va boshqa olimlar ham tadqiqot ishlarini olib borishgan.

Jebel madaniyati Turkmanistonning janubiy-g'arbida Sharqiy Kaspiybo'yi hududlarida mezolit davri o'zlashtiruvchi xo'jalik shaklidagi madaniyatning davomida chorvachilikka asoslangan Jebel madaniyati vujudga keladi. Bu madaniyat nisbatan yaxshi o'rganilgan Jebel yodgorligi nomi bilan yuritiladi. Bu yerdagi mezolit davriga oid Jebel, Damdamchashma 1,2, Qaylu, Defichig'anoq va boshqa yodgorliklarning yuqori qismidagi neolit davriga oid madaniy qatlamlari mil. avv. VII-V ming yilliklar bilan sanalangan.

Kaltaminor madaniyati. (mil.avv.VII ming yillik oxiri-III ming yilliklar) dastlab 1939 yili S.P.Tolstov tomonidan Amudaryoning quyi oqimidagi qadimgi Oqchadaryo o'zani hududi Yonbosh yodgorligini o'rganish natijasida mazkur madaniyat aniqlangan.

Mil.avv. VII-III ming yilliklar Markaziy Osiyoning hozirgi cho'l hududlarida odamlarning yashashlari uchun juda qulay tabiiy-geografik sharoiti hukmron bo'lgan. Lavlakon namgarchiligi davrida Quyi Amudaryo, O'zboy va Sariqamish o'zanlari bilan birgalikda Markaziy Qizilqum, quyi Zarafshon, Sirdaryoning quyi oqimi hududlari ibtidoiy qabilalar yashaganlar. Ushbu hududlardan neolit davri ibtidoiy qabilalarining sal kam ikki mingga yaqin arxeologik yodgorliklar aniqlanib, ularning kam sonli qismida arxeologiya tadqiqot ishlari olib borilgan. Markaziy Osiyoning katta xududiga yoyilgan ibtidoiy qabilalarning ixtisoslashgan o'zlashtiruvchi xo'jalik va moddiy madaniyatidagi yaqinlik ularni umumiy nom bilan Kaltaminor madaniyati majmuasiga birlashtiradi.

Sazag'on madaniyati (mil.avv. VII-IV ming yilliklar.) O'rta Zarafshon vohasida, Zarafshon tizmasining g'arbiy qismida, Qoratepa tog'i shimoliy yonbag'irlari hududlarida mezolit-neolit davrlariga oid ibtidoiy qabilalar madaniyati. Bu madaniyatga tegishli dastlabki yodgorlik Samarqand shahridan 27 km. Janubda, Sazog'onsoyning yuqorisida, Qoratepa massivining shimoliy yonbag'rida 1966 yili arxeolog olim O.Ibragimov tomonidan aniqlanib, shu yili

D.N.Lev boshchiligida arxeologik tadqiqot guruhi tomonidan tekshirish ishlari boshlangan.

Hisor madaniyati (mil.avv. V ming yillik oxiri – III/II ming yillik) Markaziy Osiyoning tog‘ hududlarida tarqalgan neolit davri madaniyati. Tojikistonning g‘arbiy tog‘ oldi hududlarida A.P. Okladnikov va V.A. Ranov kabi arxeologlar tomonidan bu madaniyatga oid 100 dan ortiq makonlar qayd qilingan. Ular qisqa mudatli, mavsumiy va doimiy yashash manzillaridan iborat bo‘lgan. Qisqa muddatli va mavsumiy makonlar tog‘ oldi hududlarida joylashgan jamoa a'zolarining ov mavsumida yashagan kulbalari tashkil qilgan. Doimiy yashash makonlari Kofirnahar, Vaxsh va ularning irmoqlari vodiylarida joylashgan.

Mavzu bo‘yicha takrorlash uchun savollar:

1. O‘rta Osiyo arxeologiyasining dolzarb muammolari fanining inson va jamiyat tarixi bilan uzviy bog‘liqligi.
2. O‘rta Osiyo arxeologiyasining dolzarb muammolari haqidagi bilimlarni qaror topishi.
3. Mavjud ilmiy adabiyotlar va zamonaviy nazariyalar hamda olib borilayotgan tadqiqot ishlarini o‘rganishni mohiyati va ahamiyati.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Suleymanov R.X. Drevniy Naxshab. T., 2000. doc.
2. Rtveladze E.V., Saidov A.X., Abdullayev YE.V. Qadimgi O‘zbekiston sivilizatsiyasi - davlatchilik va huquq tarixidan lavhalar. T.2011. pdf
3. Qadimgi tarixchilar O‘rta Osiyo haqida. “YURIST-MEDIA MARKAZI” nashriyoti. Toshkent. 2008.
4. Sagdullayev A.S. Qadimgi O‘zbekiston ilk yozma manbalarda. O‘quv qo‘llanma. T.: O‘qituvchi, 1996. pdf.
5. Sagdullayev A.S. Qadimgi O‘rta Osiyo tarixi. O‘quv qo‘llanma. T., 2004. pdf.
6. Shirinov T.SH. Rannyaya gorodskaya kultura epoxi bronzi Yuga Uzbekistana. Samarkand. 1993.
7. Mamarahimova B.I. Buyuk ipak yo‘li - sivilizatsiyalararo muloqot yo‘li.

О'quv qo'llanma. Т. 2010. pdf.

8. Saidov Sh. J. Markaziy Osiyo xalqlari tarixi (Eng qadimgi davrlardan milodiy VII-VIII asrlargacha). O'quv qo'llanma. Т.: ToshDSHI. 2010. pdf.

9. Лунина С.Б. Археология Средней Азии. Учебное пособие. Ташкент. 1986. pdf.

10. Эшов Б.Ж. Ўрта Осиёнинг қадимги шаҳарлари тарихи. Дарслик. Тошкент. 2008. pdf.

11. Зубов А.А. Становление и первоначальное расселение рода "Homo". Санкт-Петербург. 2011.

12. Рындина Н.В., Дегтярева А.Д. Энеолит и бронзовый век. Учебное пособие по курсу «Основы археологии». Изд. МГУ.2002.

Elektron manbalar

13. www.history.ru

14. www.natura.com

15. www.archaology.ru

16. www.archaology.com

2-MAVZU: O‘rta Osiyoning tosh va paleometall davri arxeologiyasi masalalari

REJA:

- 2.1. O‘rta Osiyoning tosh davri arxeologiyasi: yangi tadqiqotlar va xronologiya masalalari
- 2.2. O‘rta Osiyoning paleometall davri arxeologiyasi masalalari: tadqiqotlar ko‘lamining o‘shishi.

Tayanch iboralar: eneolit, qurilish, me'morchilik, hunarmandchilik, taraqqiyot, kulolchilik, metall, bronza, texnologik, taraqqiyot, shahar, davlat, etno-madaniy, migratsiya, urbanizatsiya, davlatchilik.

2.1. O‘rta Osiyoning eneolit davri madaniyatlari muammolari.

Insoniyatning qadimgi metall davrini hamrab olgan bosqichidan iborat bo‘lib, dastlabki mis va bronzadan foydalana boshlagan davrlardan iborat. Eneolit (lot. “aeneus” - mis, yun. “litos”-tosh) - tarjimada mis-tosh, degan ma'noni anglatib, muqobil atama sifatida ham ishlatiladi. Ayrim mamlakatlar ilmiy adabiyotlarda bu davrga nisbatan halkolit (halko-mis) atamasi ham qo‘llaniladi.

Eneolit (mil. avv.VI ming yillik oxiri - III ming yillikning boshlari) Bu davrning katta yutuqi kishilarning dastlabki metal bilan tanishib, tosh qurollari bilan birgalikda mis qurollaridan ham foydalana boshlanishidir. Mis qurollari tosh qurollariga nisbatan ancha takomillashgan bo‘lsada, misdan kuchli va og‘ir qurollar yasab bo‘lmagan. Shuning uchun misdan yasalgan qurollar kishilar ijtimoiy hayotida yuqori mavqeyga ega bo‘lmadi, tosh qurollar o‘z ahamiyatini saqlab qoldi. Bu davrda kishilarning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida muhim o‘zgarishlar sodir bo‘lib, tub burilish davri yasalishiga sabab bo‘ladi.

Insoniyat dastlabki metall - misdan bilan bundan 10 ming yil burun tanishib, bunday buyuk voqyealik janubi-g‘arbiy Anatoliya (Turkiya) sodir bo‘ladi. Arxeolog olimlar bu erdagi neolit davri Chayonyu tepesi yodgorlik harobalaridan olimlar yuzlab mis bo‘lakchalarini va ko‘pgina mis ma'dani oskolkasi-malahitni topib o‘rganilib, ulardan bir qanchasi munchoq sifatida foydalanilgan. Markaziy Anatoliyaning janubida joylashgan mil.av. VIII ming yillikga oid Ashikli Guyuk

manzilgohidan ko‘p sonli mis zeb-ziynat buyumlari topilgan. Kichik Osiyoning Chatalquyuk va Hojilar manzilgohlarning neolit davri madaniy qatlamlari moddiy topilmalari orasida mis va qalayidan yasalgan buyumlar ham muhim o‘rin tutadi. Shimoliy Mesopotamiyaning keyingi bosqichlarga oid Yarimtepa I, II va Tell Mazgaliya manzilgohlaridan mis buyumlari topib o‘rganilgan.

Mis sof holda tabiatda kam uchraydigan ma‘dan bo‘lib, insoniyat samoviy meteoritlar tarkibida bo‘lgan namunalari orqali tanishishgan. Kishilar misga ishlov berish malakasiga ega bo‘lmagan dastlabki paytlarda go‘yo toshni ishlash usuli kabi muomalada bo‘lishib, uni sindirishga harakat qilishgan. Umuman, qadimgi ma‘dan - misdan foydalanishning to‘rt bosqichda ajralib turadi. Ilk bosqichda urib shakl berish orqali, keyin esa olovda toblab shakl berish ko‘nikmasi egallangan. Natijada uchinchi bosqichda eritish malakasi egallanib, rudalarni keng o‘zlashtirish ishlari rivojlanadi. Bu bosqich malakasi asta-sekin bronza quyish texnologiyasini o‘zlashtirish bilan yakun topadi.

Eneolit davri umumiy tavsifi. Eneolit (mil. avv. V-III ming yilliklar) - bu dastlabki metal (yunon. enius - «mis», litos - lot. «tosh») davri bo‘lib, mis-tosh va halkolit kabi atamalalar ham qo‘llaniladi. Bu davrning muhim jihati dastlabki metallardan keng foydalana boshlanishidir. Arxeologik ma'lumotlarning guvohlik berishicha Janubi- sharqiy Anatóliyada bundan 9-10 ming yillar burun dastlabki misdan ishlangan buyumlarning namunalari aniqlangan. Bu erdagi Chayonyu depesi yodgorligining neolit davri sopol buyumlar paydo bo‘lgunga qadar madaniy qatlamlaridagi tosh imoratlar harobalaridan yuzlab mis bo‘laklari va bir necha malahit (tarkibida mis minerali bo‘lgan yashil rangli tosh) bo‘laklarini aniqlangan. Ushbu topilmalarning ayrimlari munchoq sifatida ishlangan. Markaziy Anatóliya hududidagi mil. avv. 8 ming yilliklar bilan sanalgan Ashikli Guyuk yodgorligidan ham bir qancha misdan ishlangan taqinchoqlar aniqlanadi. Mis va qo‘rg‘oshin Shimoliy Mesopotamiyadagi Yarimtepa 1,2 va Tellmazgaliya yodgorliklaridan ham aniqlangan. Mis buyumlaridan Chatal Guyuk topilmalari muhim o‘rin egallaydi. Bu yodgorlik qadimiy imoratlari va ibodatxonalar harobalaridan ko‘plab mis va qo‘rg‘oshin nusxalari aniqlangan.

2.2. Bronza davri xususiyatlari va bronza metallurgiyasining texnologik taraqqiyoti.

Bronzaning kashf etilishi ibtidoiy jamoa xo‘jaligida buyuk o‘zgarishlarga olib keldi. Bu insoniyatning iqtisodiy hayotigagina emas, balki siyosiy, madaniy, ma'naviy hayotida ham tub o‘zgarishlar yasadi.

Bronzaning tarkibi mis va qalay qorishmasidan iborat bo‘lgan. Eng yaxshi bronzaning tarkibida 90 % mis va 10 % qalay bo‘lgan. U dastlab miloddan avvalgi III ming yillik oxirlarida Mesopotamiyada (ikki daryo oralig‘ida) kashf etilgan. Bronza qurollar qattiq va ularga ishlov berish oson bo‘lganligi uchun mis qurollarni siqib chiqardi. Shuningdek bronza misga nisbatan past haroratda erigan. Mis 1084 gradus haroratda erisa, bronza 700-900 gradusda erigan. Uning bunday past haroratda erishi, uning har bir xo‘jalikda qurollar yasash imkonini bergan. Bu esa mehnat, jangovor qurollarning turi ko‘payishiga va samaradorligining oshishiga olib kelgan.

Bronza maxsus qalin sopol idish—tigellarda eritilib, sopol qoshiqlar orqali tosh va sopoldan yasalgan qoliplarga solingan. Bronza qoliplarga yopishib qolmasligi uchun qoliplarga mumiyo surtilgan va bronza qolipdan oson ajralgan. Jahon tarixida bronza davri miloddan avvalgi III ming yillik oxirlaridan boshlanadi. Bu davrda Qadimgi Misr, Mesopotamiya, Kichik Osiyo va Eronning janubi-g‘arbida davlatlar shakllanib, quldorlik jamiyati keng ravnaq topgan edi. O‘zbekiston hududida esa bu davr miloddan avvalgi II ming yillikning I choragida boshlanib, miloddan avvalgi VIII asrlargacha davom etadi. Shuningdek jamiyat taraqqiyoti ham o‘ziga xos tarzda davom etgan. O‘rta Osiyoning janubiy hududlarida dehqonchilik madaniyati ravnaq topib, ilk shahar madaniyati tarkib topdi. O‘zbekistonning janubiy—sharqiy va markaziy hududlarida, ya'ni Samarqand, Farg‘ona, Qarshi vohasi hududlarida ilk shahar madaniyati izlari so‘nggi bronza davriga kelganda vujudga keldi. Ungacha bu hududlarda ko‘chmanchi chorvadorlar madaniyati, ya'ni Andronova va Tozabog‘yob madaniyatlari aholisi yashab kelgan. O‘zbekistonning shimoliy hududlarida cho‘l va dasht chorvachilik xo‘jaligi yetakchi o‘rinni egallagan. Zarafshon, Sirdaryo va Amudaryo etaklarida so‘nggi bronza va ilk temir davrida chorvador qabilalar

o'troqlashib, sug'orma dehqonchilik bilan shug'ullana boshlaganlar va ular asosida qishloqlar tashkil etiladi.

Bronza davri xo'jaligining eng katta yutug'i bu dehqonchilik madaniyatining keng yoyilishi va uning chorvachilikdan ajralib chiqishidir. Bu jarayon fanda birinchi ijtimoiy mehnat taqsimoti deb nomlanib, miloddan avvalgi II ming yillikning 2 chi yarmida sodir bo'lgan. Ijtimoiy mehnat taqsimoti birinchi navbatda tabiiy sharoit muhitidan kelib chiqib ixtisoslashdi. O'rta Osiyoning janubiy va janubi- g'arbiy rayonlari dehqonchilik madaniyatining o'choqlariga aylandi. Uning cho'l va dasht zonalarida chorvadorlar va O'rta Osiyoning shimoli-sharqiy, shimoli-g'arbiy, markaziy hududlaridagi daryo etaklarida dehqonchilik madaniyati tarkib topa boshladi. Dehqonchilikdan chorvachilikning alohida soha bo'lib ajralib chiqishi qonuniy zaruriyat bo'lgan.

2.3. O'rta Osiyoda bronza davri urbanizatsiyasi va davlatchiligi masalalari.

Ilk shaharlarning paydo bo'lishida ko'plab ijtimoiy-madaniy xususiyatdagi omillar sabab bo'lishiga qaramay turli sharoitlarda u yoki bu guruh sabablar nisbatan ustunlik qiladi. Undan tashqari ilk shahar sivilizatsiyasining muhim ko'rinishlaridan biri turli shakldagi aholi punktlarining paydo bo'lishi va ularning o'zaro munosabatlari hisoblanadi. Aynan turli shart-sharoitlar, turli shakldagi aholi punktlari, ko'chmanchi aholi yashash hududlari, o'troq aholi bilan ular o'rtasidagi chegaraviy hududlar-bularning barchasi aholi hududiy rayonlashuvining (ma'lum hududlarda ma'lum turmush tarzi yuritgai aholi joylashuvi) asosi hisoblanadi. Shuningdek, aholining ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan (dehqonchilik, hunarmandchilik va boshq.) faoliyati ham rayonlashuvni belgilab beradi. Tadqiqotlar natijalarini ilmiy-qiyosiy tahlil qilish natijasida O'rta Osiyodagi dastlabki shahar markazlari va o'choqlar rayonlashuvini quyidagi davrlarga ajratish mumkin:

1. I davr-mil. avv. III-II ming yillik birinchi yarmi-Janubiy Turkmaniston (Oltintepa, Namozgoh), Yuqori Zarafshon (Sarazm), Janubiy O'zbekiston (Sopollitepa);

2. II davr-mil. avv. II ming yillikning o'rtalari-Janubiy Turkmaniston (Gonur), Janubiy O'zbekiston (Jarqo'ton);
3. III davr-mil. avv. II ming yillik oxiri-I ming yillikning o'rtalari-Surxondaryo, Qashqadaryo, Xorazm, Farg'ona vodiysi va Toshkent vohasi.

So'nggi yillarda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijalariga qaraganda, mil. avv. III ming yillikning o'rtalariga kelib O'rta Osiyoning Qizilqum, Qoraqum cho'llarining ichkarilari, Pomir hamda Oloy tog'larining etaklari aholi tomonidan o'zlashtirilish boriladi. Bu davrda O'rta Osiyoning shimoli hamda shimoli-sharqida yashagan aholi asosan chorvachilik xo'jaligi yuritganlar. Bu hududlardan topib tadqiq etilgan Andronov, Tozabog'yob, Zamonbobo, Qayroqqum kabi yodgorliklar bronza davri o'ziga xos jarayonlaridan dalolat beradi. O'rta Osiyoning janubiy qismida yashagan aholi o'troq turmush tarziga o'tib asosan dehqonchilik bilan shug'ullanishgan. Bu hududlarda aholining Namozgoh, Sopolli, Dashli,

Oltintepa, Gonur kabi o'troq dehqonchilik madaniyatlari shakllanib taraqqiy etadi. Undan tashqari aynan janubiy hududlarda qadimda Baqtriya, So'g'diyona, Girkaniya, Parfiya, Ariya va Marg'iyona kabi tarixiy-madaniy viloyatlar shakllanadi.

Bu o'rinda shuni ta'kidlash joizki, uzoq dehqonchilik xo'jaliklari yuritgan aholi bronza davridayoq alohida vohalar yashab, daryo quyi havzalarini o'zlashtirganlar. Aholining bunday joylashuv tartibi tabiiy-sharoitlar bilan bog'liq bo'lgan (misol uchun, suv resurslari birmuncha chegaralangan) O'rta va Yaqin Sharq qadimgi hududlari uchun xosdir. So'nggi bronza va ilk temir asri O'rta Osiyo tarixida keskin ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy o'zgarishlar davri bo'ldi. Bu davr jamiyat hayotida ibtidoiy munosabatlar inqirozga uchrab yangi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar rivojlana boshlaydi. Aynan

mana shu davrdan boshlab jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar bilan bog'liq bo'lgan ilk shaharlarning shakllanish jarayoni nihoyasiga yetib rivojlanish bosqichiga o'tadi. Ko'pchilik tadqiqotchilar e'tirof etgan dastlabki sivilizatsiyalar, ilk shaharsozlik madaniyati, davlatlar paydo bo'lishi jarayonlari o'rtasida dialektik bog'liqlikni dastlabki shahar markazlari o'choqlarining rayonlashuvi jarayonlarini tahlil etganimizda ham kuzatishimiz mumkin. O'rta

Osiyoning eng qadimgi o'troq dehqonchilik madaniyati mintaqaning janubig'arbida, Kopetdog'ning shimoliy tog' oldi tekisligida paydo bo'ladi. Bu jarayonga ikkita muhim omil-kichik vohalarda dehqonchilik rivojlanishi uchun qulay sharoit hamda dunyo tarixida dastlabki dehqonchilik o'chog'lari bo'lgan Old Osiyo va Eron bilan qadimiy uzviy aloqalar asos bo'ldi. O'tgan asrning 60-yillarida olib borilgan tadqiqotlar Kopetdog' tog' oldi tekisliklarida Qadimgi Sharq ko'rinishidagi sivilizatsiya rivojlanganligi haqida masala ko'tarilishiga sabab bo'ldi. O'rta Osiyoning janubida keng miqyosda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar, Murg'ob vohasida ochilgan mil. avv. II ming yillik madaniyati va Amudaryoning o'rta oqimi madaniyatlari ushbu markazlarning uzviy bog'liqligini ko'rsatadi. Bu tadqiqotlardan shunday xulosa chiqarish mumkinki, O'rta Osiyoning janubiy hududlari qadimgi Sharq ko'rinishidagi yuqori darajali madaniyat sohiblari bo'lgan o'troq jamoalar tomonidan ancha ilgari o'zlashtirilgan. Aniqlanishicha, dastlabki dehqonlar Kopetdog' tog' oldi tekisligi hududlari bilan chegaralanib qolmasdan eng yuqori rivojlanish darajasi jarayonida Murg'obning qadimgi havzasi hududlarini o'zlashtirib, Zarafshonning yuqori oqimi hududlarigacha boradilar. Bu hududlardan Janubiy Turkmaniston so'nggi eneolit davri madaniyatiga xos Sarazm manzilgohi o'rganilgan. Ushbu ko'p sonli va turli-tuman ma'lumotlar O'rta Osiyo, xech bo'lmaganda uning janubiy viloyatlari boshqa mintaqalarda bo'lgani kabi ilk dehqonchilikdan dastlabki sivilizatsiyagacha rivojlanish konuniy jarayoni bo'lib o'tgan qadimgi madaniyat o'chog'i degan fikrlarni yana bir marta isbotlaydi.

Mavzu bo'yicha takrorlash uchun savollar:

1. O'rta Osiyoning eneolit davri madaniyatlari.
2. Bronza davri xususiyatlari va bronza metallurgiyasining texnologik taraqqiyoti.
3. Bronza davri etno-madaniy migratsiyalari.
4. O'rta Osiyoda bronza davri urbanizatsiyasi va davlatchiligi masalalari.
5. O'rta Osiyoning bronza davri madaniy markazlari.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Suleymanov R.X. Drevniy Naxshab. T., 2000. doc.
2. Rtveladze E.V., Saidov A.X., Abdullayev YE.V. Qadimgi O'zbekiston

- sivilizatsiyasi - davlatchilik va huquq tarixidan lavhalar. T.2011. pdf
3. Qadimgi tarixchilar Oʻrta Osiyo haqida. “YURIST-MEDIA MARKAZI” nashriyoti. Toshkent. 2008.
  4. Sagdullayev A.S. Qadimgi Oʻzbekiston ilk yozma manbalarda. Oʻquv qoʻllanma. T.: Oʻqituvchi, 1996. pdf.
  5. Sagdullayev A.S. Qadimgi Oʻrta Osiyo tarixi. Oʻquv qoʻllanma. T., 2004. pdf.
  6. Shirinov T.SH. Rannyaya gorodskaya kultura epoxi bronzi Yuga
  7. Uzbekistana. Samarkand. 1993.
  8. Mamarahimova B.I. Buyuk ipak yoʻli - sivilizatsiyalararo muloqot yoʻli. Oʻquv qoʻllanma. T. 2010. pdf.
  9. Saidov Sh. J. Markaziy Osiyo xalqlari tarixi (Eng qadimgi davrlardan milodiy VII-VIII asrlargacha). Oʻquv qoʻllanma. T.: ToshDSHI. 2010. pdf.
  10. Lunina S.B. Arxeologiya Sredney Azii. Uchebnoye posobiye. Tashkent. 1986. pdf.
  11. Eshov B.J. Oʻrta Osiyoning qadimgi shaharlari tarixi. Darslik. Toshkent. 2008. pdf.
  12. Зубов А.А. Становление и первоначальное расселение рода “Homo”. Санкт-Петербург. 2011.
  13. Рындина Н.В., Дегтярева А.Д. Энеолит и бронзовый век. Учебное пособие по курсу «Основы археологии». Изд. МГУ.2002.

Elektron manbalar:

1. www.history.ru
2. www.natura.com
3. www.archaology.ru
4. www.archaology.com

REJA:

- 1.1. *Antik davri arxeologiyasining o‘rganishda yangicha yondoshuvlar va ilmiy nazariyalar*
- 1.2. *O‘rta Osiyoning antik davri arxeologik yodgorliklarini tasnifi.*

Tayanch iboralar: ilk temir, antik, tarixiy-madaniy, etno-madaniy, migratsiya, antik, ixtisoslashish, zargarlik, san‘at, haykaltaroshlik, rang- tasvir, torevtika.

3.1. İlk temir davri qadimgi shahar madaniyatining shakllanishi.

O‘rta Osiyoning temir davri tarixini o‘rganishda yozma manbalarning kamligi hamda to‘liq emasligini e‘tiborga olish lozim.

O‘rta Osiyo va O‘zbekistonning qadimiy viloyatlari jamiyati to‘g‘risida muhim yozma manbalar – “Avesto”, (mil. avv. IX-VIII, VII-VI asrlar), ahamoniylar davri (mil. avv. VI-V asrlar) yozma yodgorliklari va qadimgi yunon tarixshunoslari (mil. avv. V-IV asrlar) hiqoya qiladi. Afsuski, “Avesto”ning eng qadimgi qismlari bizning zamonamizgacha yetib kelmagan. Mazkur to‘plam mi-lodiy III-VII asrlarda tahrir qilingan. “Avesto”ning keyingi bizgacha yetib kelgan qismlari to‘rt kitobnigina o‘z ichiga oladi. Yasna (“qurbonlik”, - duolar yoki qurbonlik keltirish), Yasht (“qadrlash”, “ulug‘lash” - ma‘budlar uchun madhiyalar), Videvdat (“devlarga qarshi qonun”), Visprat (“barcha hukmdorlar”). Bu kitoblar yozilgan til “Avesto” tufayligina ma‘lum bo‘lib, avesto tili deyiladi.

Ko‘p qatlamli, murakkab manba hisoblangan, “Avesto” asrlar davomida shakllanib borgan. “Avesto”ning eng qadimiy qismlarida keng hududda joylashgan jamiyat tasvirlangan bo‘lib, mazkur jamiyat haqida hali yozuv

mavjud bo‘lmagan zamonlarga oid tasavvurlar saqlangan. O‘rta Osiyo uchun

“Avesto” ma’lumotlari arxeologik manbalar bilan solishtirilgan holda keng davriy chegara oralig‘ida - bronza davridan tortib qadimgi dunyo - antik davrgacha bo‘lgan ijtimoiy-iqtisodiy tarixni yoritishda foydalaniladi.

“Avesto” zardo’shtiylik dinning mo‘qaddas kitobi bo‘lib, u Zaratushtra (Zardo’sht) dinidagi xalqlarning shariat qonunlari majmuidan iborat. Zaratushtra (yunoncha Zoroastr) ismi bilan atalgan zardo’shtiylik (zaratushtrizm, zoroastrizm) O‘rta Osiyoda islom dini joriy etilishidan oldin keng tarqalgan “Avesto”ning ba’zi bir qismlarida Zaratushtra “zaotara” yoki “ataurvon”, ya’ni kohin tarzida tilga olinadi. Zardushtiylik

dini tarixi bo‘yicha yetakchi mutaxassislar mazkur holatga alohida e’tibor qaratar ekanlar, Zaratushtra bu dinning yagona asoschisidir, shuning bilan birga, u ham kohin, ham zardushtiylarning payg‘ambari edi, deb faraz qiladilar.

“Avesto” O‘rta Osiyo viloyatlarining qadimgi tarixi, ijtimoiy tuzumi, iqtisodiy hayoti va ma’naviy madaniyatini o‘rganishda muhim manbadir. “Avesto”ning eng qadimgi hududiy geografik nomlari O‘rta Osiyo viloyatlari bilan bog‘langan (Yasht kitobi, 10-bob). Ruyxatdagi birinchi mamlakat - “Aryonam Vaychax” yoki “Aryoshayyona”, “Aryonam Vayjo”. U yurtda ko‘pdan-ko‘p yaylovlarga ega baland tog‘lar, keng daryolar va chuqur ko‘llar mavjud bo‘lgan. Yasht kitobida Iskata, Porutu, Mouru, Gava So‘g‘da (So‘g‘d makoni) va Xorazm kabi boshqa mamlakatlar ham tilga olingan.

“Avesto” Videvdat kitobining birinchi bobida sanab o‘tilgan quyidagi viloyatlar Yasht kitobidagi mamlakatlar ro‘yxatidan ancha farq qiladi: Aryonam Vayjo, Gava, Mouru, Baxdi, Nisayya, Aryo, Vaekereta, Urva, Xnanta, Xaytumant, Raga, Chaxro va Varna.

“Avesto”da Xorazm, Marg‘iyona, So‘g‘d, Baqtriya viloyatlari yirik mamlakatlar qatorida tilga olingan. Shuning bilan birga, Aryonam Vayjoni ham keng o‘lka sifatida tushunish mumkin. U yerda baland tog‘lar - Pomir, Hisor, Tangritog‘, chuqur ko‘llar - Kaspiy, Orol, Issiqko‘l, keng daryolar - Amudaryo va Sirdaryo joylashgan deb faraz qilinadi.

Marg'iyona. Qadimgi yozma manbalarda Mouru, Margush va Margiana nomlari bilan tilga olingan Marv vohasidagi dastlabki yodgorliklar (Yoztepa, Aravali tepa, Ko'hnatepa va Uchtepa) amerikalik tadqiqotchi R.Pampelli tomonidan aniqlangan.

Yoztepa boshqalariga nisbatan ajralib turadi. Hozirgi paytda manzilgohning 16 ga. dan iborat qismi saqlanib qolgan. Uning bir chetida 1 ga. joyda 8 metr qalinlikdagi tag kursi ustida qo'rg'on (ark) joylashgan. Uning atrofida tarqoq qurilgan uy-joy imoratlari joylashgan bo'lib, mudofaa devorlari bilan o'rab olingan.

Shimoliy Parfiya. Kopetdag bilan Qoraqum oralig'idagi qadimdan o'zlashtirilgan o'troq dehqonchilik vohalarida ilk temir davriga oid manzilgohlar tarqalgan. Ularning bir necha turlari ajralib turadi. Yirik hajmdagi arkga ega bo'lgan qadimgi shahar turidagi manzilgohlar. (Yelkantepa, Ulug'tepa), o'rtacha hajmdagi arkiga ega bo'lmagan may. 1 ga. dan ortiq bo'lgan manzilgohlar (Yassitepa, Agachlitepa) va kichik manzilgohlar (kichik qishloqlar may. 1 ga. gacha) (Kraxantepa I,II,III, Yelantepa, Ovadantepa).

Qadimgi Daxiston. Qadimgi Daxiston Turkmanistonning janubiy- g'arbida Kaspiy dengizining janubi-sharqiy qismida Meshxed-Misrian va Chat tekisliklarida Gurgan, Sumbar, Atrek va Benguvona kabi kichik daryo vohalarida joylashgan qadimgi tarixiy-madaniy viloyat. Antik davri yozma manbalarida keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra bu o'lka Girkaniya, deb nomlangan. Arxeologiya ma'lumotlarga asosan bu o'lka mil. avv. II ming yillikning oxirlaridan boshlab o'zlashtirila boshlangan. Bu yerni o'zlashtirgan aholi tadqiqotchi olimlarning fikrlariga ko'ra girkanlarning ajdodlari bo'lgan. Bu yerda 20 dan ortiq yodgorliklar o'rganilgan.

Shimoliy Baqtriya. Qadimgi Baqtriya to'g'risidagi dastlabki ma'lumotlar zardushtiylik dinining muqaddas kitobi Avestoning Vedevdat qismida Baxdi, qadimgi fors manbalarida Baqtrish va yunon-fors mualliflari asarlarida Baktriya nomlari bilan keltirilgan qadimiy o'lka shimolda So'g'd bilan Hisor tog' tizmalari, janubda esa Hindikush tog'lari

bilan chegaralangan. G'arbda chagarasi Amudaryo oqimi bo'ylab

Murg'ob vahasigacha sharqda esa Pomir tog' tizimlarigacha bo'lgan yerlarni ishg'ol qilgan. Qadimgi Baqtriyaning chegarasi O'zbekiston va Tojikiston respublikalarining janubi hamda Afg'onistonning shimoliy hududiga to'g'ri keladi.

Baqtriyaning bu davrdagi manzilgohlarining tuzilishi va hajmiga ko'ra quyidagi shakllari ajralib turadi. Yirik shahar markazini tashkil etgan manzilgohlar. Ular odatda ikki yoki uch qismdan iborat bo'lib, mudofaa tizimiga ega bo'lgan manzilgohlar (Qiziltepa,) tashqi mudofaa tizimiga ega bo'lgan maydon 5-10 ga. joyni tashkil etuvchi manzilgohlar (Talashkon I, Bandixon II) mudofaa tizimiga ega bo'lgan kichik hajmidagi alohida vazifalarni bajaruvchi manzilgohlar (Tillatepa, Kuchuktepa). Bu manzilgohlar Baqtriyaning har ikkala qismidagi alohida joylashgan mikro vohalarda joylashgan.

So'g'd. So'g'd hududida ilk temir davrining boshlarida o'troq dehqonchilik madaniyati qaror topgan. O'lkaning ilk temir davriga oid o'troq dehqonchilik manzilgohlari dastlab Samarqand va Qashqadaryo vohalari shakllangan. Bu yerlardagi Afrosiyob, Ko'ktepa, Uzunqir, Podayotoq, Sangirtepa va Yerqo'rg'on yodgorliklarining quyi qatlamlari dastlabki aholi tomonidan o'zlashtirilgan va keyingi taraqqiyot bosqichlarida ular murakkablashib borgan. Ular boshqalariga nisbatan arxeologik jihatdan yaxshi o'rganilgan yodgorliklar hisoblanadi.

Farg'ona vodiysining ilk temir davri Chust madaniyati. Farg'ona vodiysi Markaziy Osiyoning yirik tarixiy-madaniy viloyatlaridan biri hisoblanadi. U Sirdaryoning yuqori oqimi hududida joylashgan bo'lib, janubdan Oloy va Turkiston, sharqdan Farg'ona va Oto'ynoq hamda shimol tomondan Chotqol-Qurama tog'lari bilan o'rab olingan. Bu hudud chorvachilik va o'troq dehqonchilik xo'jaliklarining shakllanishi uchun juda qulay bo'lgan tabiiy-geografik sharoitga ega bo'lgan jihatdan.

Chustliklarda bronzaga ishlov berish, ulardan mehnat qurol-yarog'lar tayyorlash yaxshi rivojlangan. Dalvarzintepa yodgorligidan mil. avv. IX asrga oid temir buyum namunasi topib o'rganilgan. Toshlardan mehnat qurollari yasash o'z ahamiyatini yo'qotmaydi.

Dehqonchilikda arpa, bug'doy va boshqa dukkakli o'simliklar yetishtirganlar. Bu yerda dehqonchilik sug'orishga asoslanmagan. Chorvachilikda

qoramol, qo‘y, echki boqqanlar. Daryo va ko‘l bo‘ylarida yashagan xalqlar baliqchilik bilan ham shug‘ullanganlar.

Eylaton madaniyati. Chust madaniyatining davomi sifatida Farg‘ona vodiysida Eylaton madaniyati (mil. avv. VII-IV asrlar) rivojlanadi. Eylaton madaniyatiga doir yodgorliklar Farg‘ona vodiysining deyarli barcha hududlariga tarqalib, arxeologik jihatdan qayd etilgan. Eylaton davrida mudofaa devorlari tuzilishi o‘zgaradi. Manzilgohlar aniq tuzilishga, ya’ni to‘g‘ri to‘rtburchak shaklini oladi. To‘g‘ri to‘rtburchak burjlar paydo bo‘ladi. Manzilgohning maydoni 200 gektardan iborat bo‘lib, Qoradaryo bo‘yida joylashgan. Ikki qator mudofaa devori bilan o‘rab olingan, devorlar kvadrat shaklli burjlar bilan kuchaytirilgan. Manzilgoh ichki (20 ga.) va tashqi qismlaridan tashkil topgan.

Toshkent vohasida Burgulik madaniyati. Toshkent vohasining ilk temir davri moddiy madaniyati Burgulik madaniyati misolida yaxshi o‘rganilgan. Bu madaniyatga oid dastlabki moddiy topilmalar 1940 yili A.I.Terenojkin tomonidan Ohangaron daryosining o‘rta oqimida Burguliksoy yoqasidan topib o‘rganilgan. Hozirgacha bu madaniyatga oid 20 dan ortiq manzilgohlar va 50 ga yaqin uy-joylar ma’lum. Bu madaniyatning davri A.I.Terenojkindan keyin dastlab X.Duke tomonidan o‘z ilmiy tadqiqotlari natijalariga asosida mil. avv. IX-VII asrlar doirasida belgilangan.

Ustrushona. Ustrushona Markaziy Osiyoning muhim tarixiy madaniy viloyati biri. Bu o‘lka bo‘lgan Ustrushona o‘lkasi Farg‘onadan janubiy-g‘arb So‘g‘d va Choch oralig‘ida joylashgan bo‘lib, ilk o‘rta asrlar davri yozma manba ma’lumotlarida Ustrushona nomi bilan yuritilgan. U Turkiston tog‘ tizimidan shimolda Xo‘janddan Jizzaxgacha bo‘lgan hududlardagi yerlarni ishg‘ol etadi. O‘lkada mil.avv. VII-VI asrlarda dastlabki o‘troq dehqonchilik manzilgohlari shakllanadi. Manzilgohlardan qadimgisi va nisbatan yirigi Nurtepa hisoblanadi. Uning umumiy maydoni 18 ga. dan iborat bo‘lib, ark va shahriston qismlaridan tashkil topgan.

Qadimgi ko‘chmanchilar. Chorvachilik bilan shug‘ullangan ko‘chmanchi qabilalar Avestoda turlar, yunon tarixchilarining asarlarida skiflar va massagetlar ahamoniylar davri yozuvlarida esa ular saklar nomi bilan keltirilgan.

Markaziy Osiyoning dasht va tog‘li hududlarida yashagan saklarning

yodgorliklari Quyi Zarafshon, Amudaryo, Orol bo‘yi, Pomir va Tyan-shan tog‘larida topilgan. Ular asosan qabr qo‘rg‘onlardan iborat. Topilmalar bronza va temirdan ishlangan harbiy qurollar zeb-ziynat buyumlari, mehnat qurollari va sopol idishlar uchraydi.

Saklarning qabr-qo‘rg‘onlaridan ot anjomlari uchraydi. Gerodotning ma’lumotlariga ko‘ra saklarning xo‘jaligida yilqichilik asosiy o‘rin tutgan.

Qo‘chmanchilarning uylari yerto‘la va chaylasimon shaklda bo‘lgan. Ular chorva izidan doimo ko‘chib yurganliklari tufayli doimiy o‘troq hayot ular uchun muhim o‘rin o‘ynamagan. Ko‘chmanchi sak qabilalarining qabr qo‘rg‘onlaridagi moddiy topilmalarga ko‘ra ularga mulkiy tengsizlik mavjud bo‘lgan. Lekin ularda qachon sinfiy jamiyat paydo bo‘lganligi noaniq. Olimlarning fikriga ko‘ra, mil. avv. VII-VI asrlarda ko‘chmanchilar orasida harbiy-siyosiy qabila uyushmalari mavjud bo‘lgan.

Tarixiy ma’lumotlarga ko‘ra, qadimgi **Xorazm** hududi o‘rta Amudaryo oqimidan boshlanib Orol dengizigacha joylashgan yerlarni o‘z ichiga olgan, **Baqtriya** yerlari – bu Afg‘onistonning shimoli-sharqi, Janubiy Tojikiston, Surxondaryo viloyati hisoblangan.

Baqtriya hududiy chegaralari: janubda – Hindiqush tizmasi, shimolda – Hisor tog‘lari, sharqda – Pomir, g‘arbda – Amudaryoning o‘rta oqimi hisoblanadi.

So‘g‘diyona–hozirgi Qashqadaryo, va Zarafshon vohalaridir.

So‘g‘diyoning geografik chegaralari: g‘arbda Buxoro vohasidan sharqda Hisor tog‘lari bo‘ylab, janubda Qashqadaryo va Ko‘hitog‘ oralig‘ida, shimolda esa, Nurota tizmalariga borib taqalgan.

Marg‘iyona – Turkmaniston janubidagi Murg‘ob vohasi, **Parfiya** – Turkmanistonning janubi-g‘arbi, Eroning shimoli-sharqi. O‘rta Osiyo o‘troq viloyatlarining qo‘shni yerlarida ko‘chmanchi sak-massaget qabilalari yashagan (Pomir, Tangritog‘, Janubiy Qozog‘iston, Toshkent, Sirdaryo viloyati, quyi Zarafshon, Quyi Amudaryo, Sirdaryo hamda Orol dengizi atroflari).

Iqtisod va ijtimoiy tuzum. O‘zbekistonning turli viloyatlarida Afrosiyob, Uzunqir, Qiziltepa, Ko‘ktepa, Yerqo‘rg‘on kabi dastlabki shaharlar markazlari

ravnaq topgan. Ushbu shagʻarlarda binokorlik, hunarmandchilik va savdo yuksak darajada rivojlangan.

Surxondaryodagi Qiziltepa qadimgi shahar markazi atrofida toʻrtburchak shaklida qurilgan qadimiy uy- qoʻrgʻonlar koldiqlari topilgan (Qizilchatepa). Ular paxsa devorlar bilan oʻralgan va xom gʻishtlardan qurilgan uy-joy, xoʻjalik xonalari, oshxonalardan hamda ichki hovlidan iborat. Paxsa devorlar bilan mustahkamlangan tashqi qismda esa podaxona boʻlgan.

3.2. Oʻrta Osiyo hududida vujudga kelgan qadimgi podsholiklar masalasi.

Yozma manbalardagi maʼlumotlarga koʻra, Oʻrta Osiyo, jumladan, Oʻzbekiston hududlarida rivoj topgan ilk davlatlarni — podsholiklar tashkil qilgan. Yunon tarixshunoslari asarlarida Baqtriya podshosi Oksiart va Xorazm podshosi Farasmon haqida maʼlumotlar mavjud.

Ushbu davlatlar bir necha viloyatlarni birlashtirgan, shuning uchun ham mil. avv. VII-VI asr davlatchilik tizimiga markaziy va mahalliy boshqaruv xos boʻlgan. Misol uchun, Baqtriya podshosining qarorgohi davlat poytaxti Baqtra shahrida joylashgan, viloyat va tumanlarni mahalliy hokimlar boshqarib turgan. Ammo yozma manbalarda ana shu davrning saroy unvonlari va harbiy-maʼmuriy mansablari haqida maʼlumotlar keltirilmagan.

Mil. avv. 540-330 yillarda Oʻrta Osiyo **Ahamoniylar daplati** tarkibiga kirgan. Bu davlatning boshqaruv shakli **cheklanmagan podsho hokimiyati (mutlak. monarxiya)** - dan iborat edi. Oliy hukmdor ahamoniylar sulolasining vakili boʻlgan (Kir II - mil. avv. 558-530 i, Kambiz 530-525 y., Doro I - 522-486 y. va boshqalar). Doro davlatni **“xshatra”** — **“viloyat”** tushunchasidan kelib chiqqan **“satrapliklar”** deb nomlangan alohida maʼmuriy oʻlkalarga taqsimladi. Mil. avv. 518 yilga kelib, ahamoniylar Hind vodiysidan Oʻrta yer dengizigacha boʻlgan hududlarda oʻz hukmronligini oʻrnatgan.

Gerodot Oʻrta Osiyo xalqlari haqida bunday xabar qiladi: “Baqtriyaliklardan egllargacha boʻlgan xalqdar 360 talant soliq toʻlaganlar. Bu – oʻn ikkinchi oʻlka. (Bir talant 25, 92 kg. kumushdir).

Saklar va kaspiylar 250 talant toʻlaganlar. Bu – oʻn birinchi oʻlka. Parfiyaliklar,

xorazmliklar, so‘g‘dlar va ariylar 300 talant to‘laganlar. Bu – o‘n oltinchi o‘lka”.

Satrapliklarda boshqaruv tizimi. Har bir ma‘muriy o‘lka hokimi (qadimgi fors tilida - “xshatrapa- na”, yunoncha - “satrap”) ahamoniylar podshosi farmoniga ko‘ra tayinlangan.

Masalan, Baqtriyani idora qilgan satraplar Ahamoniylar sulolasi vakillari (mil.avv.522 yildan boshlab, mil.avv. 423 yilgacha qadimgi fors podsholarining o‘g‘illari va aka-ukalari) bo‘lgan.

Satrap o‘z o‘lkasida viloyat, tuman hokimlari va qishloq oqsoqollariga tayangan holda boshqaruvni amalga oshirgan. Uning vazifalari satraplikning xavfsizligini ta‘minlash, harbiy yurishlar paytida o‘lkadan markazga qo‘shinlar yuborish, yillik soliqlarni belgilangan turlarda va miqdorda yig‘ib olib, markaziy davlat g‘aznasiga yetkazib berishdan iborat bo‘lgan.

Satrapliklarning boshqaruv tashkilotida turli mansab va lavozimlar mavjud edi (devonxona boshlig‘i, xazinabon, soliq yig‘uvchi, sud ishlarini yurituvchi, xattot-kotib, xo‘jalik ishlari boshlig‘i). Satraplarning faoliyatini nazorat qiluvchi shaxs - “podshoning ko‘zlari va quloqlari” - ayg‘oqchi, qadimgi fors bitiklarida “gaushaka” deb atalgan. U satrapdan mustaqil bo‘lib, satrapliklarning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va aynan satrap faoliyati ahvoli haqida podshoga ma‘lumot yetkazib turgan.

O‘rta Osiyo satrapliklari muayyan miqdorda belgilangan kumush soliqlardan tashqari qishloq xo‘jalik, chorva va hunarmandchilik mahsulotlari shaklida ham o‘lpon to‘lashga majbur edilar.

Erondagi qadimgi Persepol shahridagi Doro I va Kserks podsholar saroy devorlaridagi bo‘rtma rasmlarda turli xalqlarning o‘lpon keltirish manzarasi tasvirlangan. Bu rasmlar qadimgi Sharq xalqlarining o‘ziga xos qurollari, kiyim boshlari va qiyofasini ko‘rsatib turadi. So‘g‘diyalar yetti kishidan iborat bo‘lib, podshoga idishlar, gazmol, noma‘lum hayvon terisi va ikki qo‘yni yetaklab kelayotgan holatda tasvirlangan. Saklar uzun cho‘qqili qalpoqlarda tasvirlanib, kiyim-kechaklarni ko‘tarib, otni yetaklab bormoqdalar. Baqtriyaliklarning besh vakilining idishlarni va tuyani olib borayotgan, xorazmliklarning dudama xanjar, harbiy bolta, bilaguzuk va otni olib kelayotgan holatlari tasvirlangan.

Bu rasmlarda So‘g‘diyona, Baqtriya, Xorazm va saklar o‘lkasidan bo‘lgan soliq

to'lovchilarning ahamoniylar podshosiga turli xil buyumlar (kulolchilik, to'quvchilik, zargarliq harbiy qurollar), qadimgi Sharqda mashhur bo'lgan ot va tuyalarni olib kelayotgan holatlari tasvirlangan. Undan tashqari qadimgi fors yozuvlariga ko'ra, O'rta Osiyo viloyatlaridan Eronga oltin va qimmatbaho toshlar — lojuvard (la'l), firuza olib kelingan.

Soliq yig'ilishi qishloq oqsoqollari, tuman va viloyat hokimlari zimmasiga tushgan. Soliqlar satraplar saroyi g'azna omborxonalarida to'plangan. Satrap o'lka miqyosidagi soliqlarning yig'ib olinishi jarayonini nazorat qilgan. Saroy xazinachisi va hisobchilari tuman va viloyatlardan yetkazib berilgan soliqlar turlari va miqdori asosida iqtisodiy-moliyaviy hisobotlar tayyorlaganlar. Ushbu ma'lumotlar markaziy davlat soliq tashkiloti tomonidan rejalashtirilgan muddatda, maxsus aloqa tizimi xizmatchilari – choparlar orqali fors podshosi qarorgohiga jo'natilgan.

Satrapliklar xazinasidan ma'lum miqdorda aynan satrapning xonadonlari, mansabdorlar va harbiylar maosh sifatida oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlangan (un, chorva, yog', sabzavot, sharob, pivo va boshqalar).

Zabt etilgan hududlarni idora qilish maqsadida, podsho buyruqlarini joylarga o'z vaqtida yetkazish va satrapliklardan turli ma'lumotlarni tezkor olish uchun, ahamoniylar davlatida maxsus aloqa xizmati tashkil qilingan edi.

O'rta yer dengizi buyidagi Kichik Osiyoda Efes shahridan boshlangan "Shoh yo'li" qadimgi Fors davlati poytaxtlaridan biri - Suza bilan bog'langan (masofasi 2470 km). Ushbu yo'lning sharqiy tarmoqlari Baqtriya orqali So'g'diyona va Hindistongacha davom etgan.

"Shoh yo'li"da xavfsizlikni ta'minlash uchun harbiy istehkomlar va maxsus maskanlar qoshida oziq-ovqat omborxonalari barpo etilgan edi. Har bir 30 km masofada choparlar uchun dam olish va otlarni almashtirishga imkon yaratilgan. Xizmat safarida davlat ishlarini amalga oshiruvchi mansabdorlar (hisobchilar, harbiylar, tekshirish va nazorat xizmati vakillari) ushbu yulda joylashgan omborxonalardan ozuqa bilan ta'minlangan.

Qadimgi yunon tarixshunosi Ktesiyning xabariga ko'ra, Baqtra shahridan davlat poytaxti Suzaga o'tlangan amaldor o'z xizmat safari davrida har kuni 1-1,5 kg un, 1 litr sharob yoki pivo hamda ma'lum miqdorda go'sht bilan bepul ta'minlangan.

4-MAVZU: O‘zbekiston Respublikasi mustaqilligi yillarida arxeologiya sohasida xorij bilan ilmiy hamkorlik masalasi

REJA:

- 1.1. O‘zbekiston arxeologiyasi rivojlanishining yangi bosqichi.
- 1.2. O‘zbekiston arxeologiyasining xorij bilan ilmiy hamkorligi: zamonaviy tadqiqotlar va natijalar.

Tayanch iboralar: mustaqillik, arxeologiya, xalqaro shartnoma, topilishi, natija, yangi ilmiy malumotlar.

Mustaqillik yillarida nihoyatda faollashgan tadqiqotlar ko‘lami va ularning ilmiy samarasi tufayli, O‘zbekiston ar-xeologiyasi dunyo ilm- fani darajasiga ko‘tarildi. Bunday natija esa o‘z navbatida, O‘zbekiston arxeologiyasi uchun dunyodagi yetakchi arxeologiya markazlari bilan ilmiy hamkorlik o‘rnatishga, teng huquqli asosda xalqaro shartnomalar tuzishga zamin yaratdi. Ayni paytda, O‘zbekiston hududida - Avstraliya, AQTTT, Xitoy, Germaniya, Italiya, Polsha, Rossiya, Fransiya, Yaponiya kabi davlatlarning arxeolog olimlari bilan hamkorlikda, xalqaro miqyosda arxeologik tadqiqotlar olib borilmokda.

O‘tgan vaqt mobaynida mahalliy hamda halqaro ekspeditsiyalar tomonidan yurtimizning qadimgi davri tarixiga oid yangi arxeologik va paleoantropologik materiallar qo‘lga kiritildi. Xususan, Fergantrop odami qoldiqlarining topilishi va tadqiq etilishi natijasida Markaziy Osiyoning odamzod tomonidan o‘zlashtirilishi tarixi 1,5 million yilga qadimiylashdi. Obirahmat odami qoldiqlarining topilishi natijasida, O‘zbekiston hozirgi vaqtda ilk zamonaviy odamlar (*Homo sapienes sapienes*) shakllangan hudud sifatida eti- rof etilmoqda. Obirahmat g‘orida olib borilgan tadqiqotlar madaniy qatlamlarning aniq ketma-ketligini qayd etdi. Bu yerda aniqlangan gominid qoldiqlari O‘zbekiston hududida neandertallarning *Homo sapiens* tomon evolyutsiyasini kuzatishda muhim topilma bo‘lib xizmat qiladi.

Ko‘lbuloq, Qo‘tirtuloq, Zirabuloq paleolit manzilgohlarini o‘rganilishi jarayonida zamonaviy usullar yordamida topilmalarning aniq texnik-tipologik klassifikatsiyasi ishlab chiqildi, toshga ishlov berishning texnologik va tipologik

indekslari qayd etildi. Tosh qurollarning yangi turlari aniqlandi. Ilk marotaba O‘zbekiston paleolitshunosligida xom ashyoning toshga ishlov berish texnikasi rivojidadagi o‘rni aniqlandi. Farg‘ona vodiysi, Qizilqum va Zarafshon vohasida so‘nggi paleolit davriga oid yangi yodgorliklarni aniqlanishi bu hududlarda qadimgi davr tarixidagi “oq dog‘larni” yo‘qolishiga olib keldi. Qizilqum neolit otryadi tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlar natijasida paleolit va neolit davriga oid yangi yodgorliklar aniqlandi. Xususan, Oyoqaketma neolit davri yodgorligida olib borilgan arxeologik tadqiqotlarda Kaltaminor madaniyatida yovvoyi hayvonlarni xonakilashtirilishi borasidagi yangi malumotlar qo‘lga kiritildi. Bu esa Qizilqum neolit jamoalari, nafaqat ovchilik va baliqchilik bilan shug‘ullanganliklarini, balki chorvador ham bo‘lganliklarini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, Kaltaminor madaniyatini 3 ming yilga qadimiylashtiruvchi malumotlar ham qo‘lga kiritildi.

Dehqonchilik, hunarmandchilik va madaniyatning rivojlanishi hamda ilk shahar va davlat birlashmalarining paydo bo‘lishi asosida Turon sivilizatsiyasining eneolit-ilk temir davrida shakllanishi va yuksalishi jarayonlari o‘rganildi.

Bronza davrining ilk bosqichlari borasidagi asosiy materiallar O‘zbekiston janubida - Jarqo‘ton, Bo‘ston yodgorliklaridan olindi. Xususan, Jarqo‘ton protoshahar va ilk davlat birlashmalarining paydo bo‘lishi va rivojlanishini o‘zida aks ettiruvchi yodgorlik hisoblanadi.

Samarqand Sug‘dida, Chelak shahri yaqinidagi Ko‘ktepa yodgorligida zardo‘shiylik ibodatxonasi, saroy va mudofaa tizimlarining qisman ochilishi qadimgi shaharning ichki tuzilishi borasidagi malumotlarni qo‘lga kiritish imkonini berdi. Afrosiyob yodgorligida olib borilgan qazishmalar jarayonida esa shaharning tarixini 2750 yilga qadimiylashtiruvchi malumotlar qo‘lga kiritildi, janubiy Sug‘dda aniqlangan yangi arxeologik materiallar asosida Qarshi va Shahrisabz shaharlari yoshi 2700 yilga teng ekanligi aniqlandi va bu sanalar halqaro miqyosda nishonlandi.

Arxeologik qazishmalar Eski Termizdagi buddaviylik markazi Qoratepada ham davom ettirildi. Malum bo‘lishicha, Termiz-Termiz Kushonlar davrida O‘rta Osiyoda buddaviylikning yirik markazi bo‘lgan. Bu yerdan topilgan badiiy

madaniyat va yozuv namunalari Baqtriya buddaviylik madaniyatini o'ziga xos xususiyatga ega ekanligini ko'rsatdi.

Mingtepa yodgorligida (Andijon viloyati) olib borilgan tadqiqotlar esa bu yerda ilk temir davriga oid madaniy qatlamlar mavjudligini ko'rsatmoqda. Shu bilan birga, bu yerda 150-160 ga maydonni o'rab olgan tashqi mudofaa devori qoldiqlari ham aniqlandi. Mudofaa devorlari to'rtburchak ko'rinishdagi shinaklar bilan taminlangan minoralar orqali mustahkamlangan. Qo'lga kiritilgan materiallar asosida ichki shaharni burchaklaridagi minoralar ikki qavatli qilib qurilganligi asoslandi. Shu bilan birga bu yerda ilk bor antropomorf va zoomorf elementlari tushirilgan qizil angob berilgan sopol idishlar qoldiqlari topildi. Ushbu ma'lumotlar B. Matboboyevning fikricha, Mingtepani poytaxt maqomiga ega shahar ekanligini (Xitoy manbalarida Ershi) ko'rsatmoqda.

O'zbekiston hududida keng miqyosda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar ko'plab qadimgi va o'rta asrlarga oid shahar va qishloqlarni o'rganilishiga imkon yaratdi. Jumladan, shaharlarning funksiyasi, ularning morfologiyasi va atrof- dagi qishloqlar hamda dasht aholisi bilan aloqalari har tomonlama o'rganildi. Natijada, O'zbekistonning barcha hududlarida V-XIII asr boshlariga oid shahar madaniyatining shakllanishi va rivojlanishi kuzatildi. Choch (Toshkent), Farg'ona, Ustrushona, Sug'd va Tohariston o'rta asr shaharlarining tarixiy topografiyasi va rivojlanish bosqichlariga doir ma'lumotlar to'ldirildi. O'zbekistonning qadimgi me'morlarining shaharsozlik borasidagi yechimlari, qadimgi va o'rta asr shaharlaridagi rivojlanish strukturasi anana- viyligi aniqlandi. Bularning barchasi o'rta asr shaharlarining ichki hayoti, hunarmandchilik, savdo-sotiq, ijtimoiy munosabatlar borasidagi tamoman yangi ma'lumotlar- ni qo'lga kiritish va shu orqali alohida hududlarning iqtisodiy rivojlanish jarayonlarini kuzatish imkonini berdi.

Samarqand viloyatidagi Kofirqala yodgorligida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar jarayonida Sug'dning ilk o'rta asrlar siyosiy tarixi, ma'muriy boshqaruvi, huquqiy amaliyoti va tashqi aloqalari borasida muhim tarixiy manba- ko'p sonli bullalar qo'lga kitildi. Bullalar - muhr izi yoki yozuv tushirilgan, silindr yoki aylana ko'rinishda bo'lib, loydan yasalgan. Bullalar orqali xujjatlar

(shartnoma, xat, bildi- rishnomalar) huquqiy jihatdan tasdiqlangan yoki muhrlangan. Tovuslar ushlab turgan holatda taxtda o‘tirgan Budda (Amitabxi yoki Avalokiteshvar) tasviri, Rim xudosi Yanusga o‘xshash ikki yuzli mabud tasviri aks ettirilgan bullalar o‘ziga xos, o‘ta noyob hisoblanadi. Ayrim bullalardagi tasvir- larning ildizi ellin madaniyatiga borib taqalsa, ayrimlari- da esa mahalliy qahramonlar tasviri aks ettirilgan.

Iqtisodiy o‘shish talablari, madaniy rivojlanish va irrigatsiya tarmoqlarining xususiyatidan kelib chiqqan holda, turli davrlarda aholi turar-joylarining paydo bo‘lishi, halqlarning ko‘chishi jarayoni bosqichlari kuzatildi. Shu bilan birga, Toshkentdagi Xarashkent, Buxoro vohasidagi Poykent va Markaziy Farg‘onaning yirik poytaxt shaharlarining inqirozi sabablari aniqlandi.

Hozirgi Marg‘ilon shahri hududida olib borilgan qazishmalar natijasida, 20 ga qamrab olgan qadimgi shahar o‘rni aniqlandi. Qo‘lga kiritilgan natijalar asosida YUNESKO homiyligida Marg‘ilon shahrining 2000 yilligi xalqaro miqyosda nishonlandi.

Shimoliy Farg‘ona hududida olib borilgan tadqiqotlar jarayonida qo‘lga kiritilgan arxeologik materiallar va yozma manbalar tahlili asosida qadimgi Farg‘onaning poytaxti - "Fargana" ("Yuan") Eski Aysi (Axsiket) yodgorligi o‘rnida bo‘lgan, degan xulosaga kelindi.

Buxoro Sug‘dida joylashgan yirik yodgorliklaridan biri Poykentda arxeologik qazishmalar davom ettirilmoqda. Buyuk Ipak yo‘lida joylashgan va sharqda Xitoy bilan savdo aloqalarini olib borgan, Qora dengizda dengiz faktoriyalari- ga egalik qilgan Poykent yozma manbalarda Bi knyazligi, “savdogarlar shahri” sifatida qayd etilgan. Arxeologik qazishmalar jarayonida arkda zardo‘shiylik ibodatxonasi, jome masjidi va minorasi, hukmdor saroyi, xazina, qurol- aslaha saqlanadigan joy va mudofaa devori bo‘ylab joylash- gan kazarmalar qoldiqlari ochildi. Birinchi va ikkinchi shahristonda monumental fortifikatsiya tizimi, turar joy- lar majmuasi, temirchilar ustaxonalari, nonvoyxonalar, ta- biblar qabulxonalarini joylashgan ko‘chalar hamda 4500 ga yaqin noyob Sug‘d mis tangalari qo‘lga kiritildi.

Buxoro vohasida olib borilgan keng miqyosdagi tadqiqotlardan yana biri Kampirdevor nomi bilan mashhur voha devorini tadqiq etish hisoblanadi.

Tadqiqotlar natijasida, devorning 300 km.ga cho‘zilganligi va 15 rustoq- tumanni qamrab olganligi aniqlandi. Devor har 8-10 km masofada minora, qalalar, darvozalar va ularning yonida karvonlarni nazorat qiladigan bojxonalar bilan mustahkamlangan. Voha devorining ilk qurilishi V asrga oid bo‘lib, u vohani ko‘chmanchilardan himoya qilish uchun xizmat qilgan. Shoshtepada aniqlangan eramizdan avvalgi II asrlarga oid xochsimon shakldagi arxitektura qoldiqlari - qadimgi Toshkent hududida shaharsozlik madaniyatining paydo bo‘lishini namoyon etadi.

Keyingi yillarda olib borilgan tadqiqotlar davomida IX- XII va o‘tmishda Ustrushona mamlakatining shimoliy-g‘arbiy va g‘arbiy sarhadlari hisoblangan Jizzax vohasining eng qadimgi shahar markazlaridan biri Qaliyatpaning ark, shahriston, rabod qismlarida muntazam qazuv tadqiqotlar o‘tkazildi. Natijada, qadimgi Jizzax shahri o‘rni Qaliyatepada mil. avv. III-II asrlarda shakllanganligi isbotlandi.

Respublika hududining antropogen o‘zlashtirilish va rivojlanish dinamikasini o‘rganishda O‘zbekiston arxeologiya yodgorliklarini tizimlashtirish borasida asosiy vazifa arxeologik yodgorliklarni saqlanishini davlat va mahalliy boshqaruv organlari tomonidan nazoratini amalga oshirish maqsadida yuqori zamonaviy texnologiyalardan foydalangan holda xaritalarini tuzish, rasmga olish, yig‘ma topilmalar va yozma manbalar asosida identifikatsiya qilish muhim o‘rin egallaydi. Ushbu yo‘nalishdagi maqsad va vazifalar yodgorliklarni tizimlashgan malumotlar bazasini yaratish, ularning saqlanishi va muhofazasini amalga oshirish bilan birga, shahar va qishloqlar tarixiy topografiyasi, halqlarning migratsiyasi bo‘yicha tadqiqotlarni rivojlantirish hamda antropogen landshaftning shakllanishi, kengayishi, bazida esa ekologiya va tabiiy muhit ta’sirida o‘zgarish bilan bog‘liq (shahar, qishloq, aholi punktlarining shakllanishi, rivojlanishi, inqirozi va x.k.) yangi ilmiy malumotlar qo‘lga kiritish imkonini beradi.

O‘zbek arxeologiyasining hozirgi kundagi bosh ilmiy yo‘nalishi va maqsadi mamlakatimiz hududida shakllangan ko‘hna madaniyatlar tarixining o‘nlab qirralarini tinimsiz tadqiq qilish, O‘zbekiston mustaqilligi bergan cheksiz imko-

niyatlar sharofati bilan bu hududda yashayotgan millatlar va elatlarning ota meros, ilmiy, madaniy boyligi bo'lgan qadimiy tarixning haqqoniy manzarasini qayta, xolis yaratish yo'lidagi tinimsiz izlanishlardan iboratdir.

Mavzu bo'yicha takrorlash uchun savollar:

1. O'rta Osiyoning ilk temir va antik davrlari arxeologiyasi muammolari.
2. O'rta Osiyoning ilk temir davri arxeologiyasi etno-madaniy migratsiyalar.
3. O'rta Osiyo hududlarida qadimgi davlatlarning shakllanish muammolari.
4. O'rta Osiyoning antik davri madaniy-tarixiy viloyatlarning yirik shahar markazlari. Sirdaryo havzasi o'troq dehqonlari va chorvador qabilalari.

Adabiyotlar ruyxati

1. Suleymanov R.X. Drevniy Naxshab. T., 2000. doc.
2. Rtveladze E.V., Saidov A.X., Abdullayev YE.V. Qadimgi O'zbekiston sivilizatsiyasi - davlatchilik va huquq tarixidan lavhalar. T.2011. pdf
3. Qadimgi tarixchilar O'rta Osiyo haqida. "YURIST-MEDIA MARKAZI" nashriyoti. Toshkent. 2008.
4. Sagdullayev A.S. Qadimgi O'zbekiston ilk yozma manbalarda. O'quv qo'llanma. T.: O'qituvchi, 1996. pdf.
5. Sagdullayev A.S. Qadimgi O'rta Osiyo tarixi. O'quv qo'llanma. T., 2004. pdf.
6. Shirinov T.SH. Rannyaya gorodskaya kultura epoxi bronzi Yuga Uzbekistana. Samarkand. 1993.
7. Mamarahimova B.I. Buyuk ipak yo'li - sivilizatsiyalararo muloqot yo'li. O'quv qo'llanma. T. 2010. pdf.
8. Saidov Sh. J. Markaziy Osiyo xalqlari tarixi (Eng qadimgi davrlardan milodiy VII-VIII asrlargacha). O'quv qo'llanma. T.: ToshDSHI. 2010. pdf.
9. Lunina S.B. Arxeologiya Sredney Azii. Uchebnoye posobiye. Tashkent. 1986. pdf.
10. Eshov B.J. O'rta Osiyoning qadimgi shaharlari tarixi. Darslik. Toshkent. 2008. pdf.

11. Zubov A.A. Stanovleniye i pervonachalnoye rasseleniye roda "Homo". Sankt-Peterburg. 2011.
12. Рындина Н.В., Дегтярева А.Д. Энеолит и бронзовый век. Учебное пособие по курсу «Основы археологии». Изд. МГУ.2002.

Elektron manbalar:

5. www.history.ru
6. www.natura.com
7. www.archaeology.ru
8. www.archaeology.com

IV. AMALIY MASHG'ULOTLAR MATERIALLARI

1- amaliy mashg'ulot. O'rta Osiyoning tosh va paleometall davri jamoalarining turmush tarzi, ijtimoiy tuzumi, xo'jalik iqtisodiy asoslari, ma'naviy kechinmalari, madaniy aloqasi va madaniyatlar genezisi (2 soat).

2- amaliy mashg'ulot. O'rta Osiyo ilk temir davri yodgorliklarining umumiy tasnifi. Asosiy yodgorliklar va ularning moddiy madaniyati (2 soat).

3- amaliy mashg'ulot. O'rta Osiyoning ilk o'rta asr arxeologiyasini o'rganishning asosiy masalalari: natijalar – yutuqlar – muammolar (2 soat).

4- amaliy mashg'ulot. O'rta Osiyoning o'rta asrlar davri asosiy yodgorliklari. Ularning umumiy tasnifi. Yangi tadqiqotlar. Xalqaro turizm muammolarida muzeyifikatsiya masalalari. (2 soat).

5- amaliy mashg'ulot. Xorij bilan ilmiy hamkorlik masalasining zamonaviy bosqichi: natijalar–yutuqlar–muammolar–muhofaza masalalari. Arxeologiya sohasida O'zbekiston Respublikasida qabul qilingan yangi qonunlar va qarorlar. (2 soat).

O'QITISH SHAKLLARI

Mazkur modul bo'yicha quyidagi o'qitish shakllaridan foydalaniladi:

- ma'ruzalar, amaliy mashg'ulotlar (ma'lumotlar va texnologiyalarni anglab olish, aqliy qiziqishni rivojlantirish, nazariy bilimlarni mustahkamlash);
- davra suhbatlari (ko'rilayotgan loyiha yechimlari bo'yicha taklif berish qobiliyatini oshirish, eshitish, idrok qilish va mantiqiy xulosalar chiqarish);
- bahs va munozaralar (loyihalar yechimi bo'yicha dalillar va asosli argumentlarni taqdim qilish, eshitish va muammolar yechimini topish qobiliyatini rivojlantirish).

V. MUSTAQIL TA'LIM MAVZULARI

Mustaqil ishni tashkil etishning shakli va mazmuni.

Tinglovchi mustaqil ishni muayyan modulni xususiyatlarini hisobga olgan holda quyidagi shakllardan foydalanib tayyorlashi tavsiya etiladi:

- me'yoriy xujjatlardan, o'quv va ilmiy adabiyotlardan foydalanish asosida modul mavzularini o'rganish;
- tarqatma materiallar bo'yicha ma'ruzalar qismini o'zlashtirish;

- avtomatlashtirilgan o'rgatuvchi va nazorat qiluvchi dasturlar bilan ishlash;
- maxsus adabiyotlar bo'yicha modul bo'limlari yoki mavzulari ustida ishlash;
- tinglovchining kasbiy faoliyati bilan bog'liq bo'lgan modul bo'limlari va mavzularni chuqur o'rganish.

Mustaqil ta'lim mavzulari:

1. GIS tarixi va uning arxeologiya sohasida qo'llanilishi
2. Gis yoki Gat tushunchasiga ta'rif
3. GIS sohasida qo'llanilayotgan dasturlar
4. Xaritalar turlari va ular haqida ma'lumot
5. Arxeologiyada topografik xaritalarning qo'llanilishi
6. Gis yordamida arxeologik yodgorliklar xaritasini tuzish
7. Arc GIS va uning tarkibiy qismlari
8. Koordinatalar tizimi haqida ma'lumot
9. Arc GIS dasturida xaritalarni koordinatalar tizimi bilan bog'lash.
10. 10.Arc GIS dasturida chiziqli, maydonli va nuqtali ob'ektlar yaratish.
11. Arc GIS dasturidasimvollyaratishva ular ustidaishlash 12.Atribut jadvallaryaratishva ular ustidaishlash
13. Arxeologik yodgorliklar xaritasini yaratish va chop etish
14. Ma'lumotlar jadvali haqida tushuncha.
15. Arc GIS dasturida ma'lumotlar jadvalini yaratish.
16. Ma'lumotlar jadvalida ustunlar va qatorlarda yodgorliklar haqida kiritiladigan ma'lumotlar.
17. Arc GIS va Excel. Excelda yaratilgan ma'lumotlarni Arc GIS dasturiga yuklash.
18. Arxeologiyada zamonafiy axborot tizimlari.
19. Arxeologik tadqiqotlarda Gis tizimini qo'llashdan asosiy maqsad
20. Vatanimiz va Xorijiy mamlakatlar xududida o'tkazilgan arxeologik tadqiqotlarda Gis tizimining qo'llanilishi

VI.KEYSLAR BANKI

1-keys-stadi.

Keys 1. Arxeologiya atamasiga kim asos solgan. Arxeologiyaning fan sifatida shakllanishi sabablarini ko'rsating

Keysni bajarish bosqchilari va topshiriqlar:

- Arxeologiya atamasiga ta'rif. U qanday ma'noni anglatadi. Arxeologiya atamasini kim muomalaga kiritgan.
- Arxeologiyaning fan sifatida shakllanishi sabablarini keltiring.

2-keys-stadi.

Keys 2. yer sharida xayotning paydo bo'lishi va ilk ibtidoiy odamlarning kelib chiqishi shart-sharoitlari

Keysni bajarish bosqchilari va topshiriqlar:

- yerda xayot kandy paydo bo'lgan. yer shari tarixi xaqida ma'lumot keltiring
- Odamzodning xayvonot dunyosidan odamzod dunyosiga qadam qo'yishiga sabab bo'lgan omillarni izoxlang

3-keys-stadi.

Keys 3. Dastlabki gominidlarinng paydo bo'lishi sabablarini ko'rsating

Keysni bajarish bosqchilari va topshiriqlar:

- Gominidlar atamasiga ta'rif bering. U qanday ma'noni anglatadi
- yer yuzida topilgan dastlabki paleantropologik topilmalar xaqida ma'lumot keltiring va qiyosiy taxlil qiling

4-keys-stadi.

Keys 4. Nima sababdan Afrika insoniyat beshigi sifatida e'tirof etiladi. va sabablarini ko'rsating

Keysni bajarish bosqchilari va topshiriqlar:

- Afrika xududidagi dastlabki ibtidoiy ajdodlarimizga oid topilmalar va ularinng taxlilini keltiring.
- Nima sababdan Afrika insoniyat beshigi sifatida e'tirof etilishi sabablarini keltiring

5-keys-stadi.

Keys 5. Nima sababdan dastlabki ajdodlarimiz Afrikadan Yaqin va O'rta Sharq xududida orqali yer yuzining boshqa xududlariga migratsiya qilishgan va sabablarini ko'rsating

Keysni bajarish bosqchilari va topshiriqlar:

- Afrika xududida va Yaqin hamda O'rta Sharq paleolit davri iqlim, shart-sharoitlari haqida ma'lumot keltirng va ularing taxlil qiling.
- Yaqin va O'rta Sharq xududidagi eng qadimgi tosh davri yodgorliklari va topilmalari

6-keys-stadi.

Keys 6. Nima sababdan dastlabki arxeologik tadqiqotlar yevropa xuuddida o'tkazilgan ko'pgina arxeoogik davrlar yevropa xududid bilan bog'liq sabablarini ko'rsating

Keysni bajarish bosqchilari va topshiriqlar:

- yevropada o'tkazilgan dastlabki arxeoogik izlanishlar ularning taxlilini keltirng. yevropa xududidan xoziiirgi zamon tipidagi odamning dastlabki topilmalarinng qayd etilishi va Xomo Sapiens muammosi.

VII.GLOSSARIY

АТАМА	Terminology	Термин	O'zbek tilidagi sharxi
Arxeologiya	Archaeology	Археология	Arxayos-qadimgi va logos-fan degan ma'noni anglatadi
Antikvariyy	Antiquitates	Антикварий	Rimlik mualliflar yunoncha arxeologiya termini o'rnida antiquitates-qadimiyot terminini qo'llashgan.
Qadimiyot	Antiquaries	Древность	Rimlik mualliflar yunoncha antiquitates-qadimiyot sohasi vakillarini esa «antiquaries» - antikvariyy, ya'ni qadimiy topilmalar xavaskorlari deya atashgan.

Olduvay, ashel, muste va soʻnggi paleolit	Olduvai, Ashel, Mousterian and Upper Paleolithic	Олдувей, Ашел, мустье поздний палеолит	Paleolit davri bosqichlari.
Klekton madaniyati	Clactonian	Клэктонская культура	mil avv. 550-475 ming yilliklarda yevropaning quyi paleolit davri madaniyati
Yovvoyilik, varvarlik va sivilizatsiya	Savagery, barbarism and civilization	Дикарство, варварство	Shotlandiyalik faylasuf A. Fergyson insoniyat tarixini uchta davrga ajratib koʻrsatgan
Neolit, bronza va ilk temir davrlari	Neolithic, Bronze and early Iron Age	Неолит, бронза и РЖВ	Arxeologik davrlar xisoblanadi.
Pleistotsén	Pleistocene	Плейстоцэн	(yunonchada πλεϊστός) bundan 2,588 million yil avval boshlanib 11,7 ming yil avval tugagan geologik davrlardan biri.
Toʻrtlamchi davr yoki antropogen davri	Quaternary period, or anthropogenic	Червертичный период или антропоген	Bundan 2,588 million yil avval boshlanib hozirga qadar davom etmoqda.
Petrografiya	Petrography	Петрография	Bu geologiya fani boʻlib, u togʻ jinslarni har tomonlama oʻrganadi.
Geoxronologiya	Geochronology	Геохронология	yerning yoshini yillar bilan ifodalab berish
Arxev erasi	Archaea	Архей	Geologik davrlardan biri boʻlib, Bu erada yerda xali xayvon organizmlari kam va oʻsimlik organizmlari boʻlmagan
Kaynozoy erasi	Cainozoe	Кайнозой	Uchlamchi va toʻrtlamchi davrlardan iborat.
Toʻrtlamchi davr	Quaternary period	Червертичный период	Yaʼni insoniyat paydo boʻlgan davr antropogen davri deb xam yuritiladi.
Pleistotsen	Pleistocene	Pleistotsen	Buyuk muzliklar mavjud boʻlgan davr hisoblanadi

Pitekantrop	Pithecanthrope	Питекантроп	arxeologiya fanida Noto erectus deb yuritiladi va 1981 yilda gollandiyalik olim E.Dyubua tomondan Indoneziyaning Yava orolidan topilgan.
Avstralopitekus afarensis	Australopithecus afarensis	Австралоитек с афаренсис	bundan 4-2,5 million yil avval Sharqiy Afrikada istiqomat etgan.
Olduvey	Olduvai	Олдувей	Afrika xududida aniqlangan dastlabki tosh davri madaniyati.
Homo sapiens	Homo sapiens	Хомо сапиенс	Yuqori paleolit davrida yashagan ibtidoiy ajdodimiz.
Nomo va unga tegishli dastlabki toshqurollar	Nomo and his early work tool	Номо и ранние орудие труда	million yil avval Sharqiy Afrika xududida paydo bo'ladi.
Homo Ergaster- Homo Erektus	Noto ergaster— Noto erectus	Хомо Эргас тер- Хомо Эректус	Ibtidoiy ajdodlarimizning Afrikadan yevroosiyoga migratsiyasini boshlab bergan
Selung'ur	Selengur	Селунгур	O'zbekiston tosh davri yodgorligi
Kulbuloq yodgorligi	Kulbulyak	Кулбуляк	O'zbekiston tosh davri yodgorligi
Kadimgi tosh asri	Paleolith	Палеолит	Qadimgi tosh davri.
Zinjanthrop	Zinjanthropus	Зинжантроп	Tanzaniyaning Zinji qishlog'idan topilgan odam..
Pitekantrop	Pithecanthrope	Питекантроп	(yunoncha "pitekos" – maymun, "antropos" – odam) Indoneziyaning Yava orolidan topilgan eng ыadimgi odam.
Homo sapiens	Homo sapiens	Хомо сапиенс	Yuqori paleolit davrida yashagan ibtidoiy ajdodimiz.
Xitoy odami	Sinanthropus	Синантроп	Xitoy odami.
Homo Habilis	"Homo habilis"	Хомо Хабилис	"ishbilarmon odam".
Homo Erektus	Homo erectus	Хомо Эректус	to'g'ri tik yuruvchi odam

Antropologiya	Anthropology	Антропология	Odamni o‘rganuvchi fan
O‘rta Sharq atamasi	Near East	Ближний Восток	-(ingliz tilida Middle East) Britaniyaning Hindiston ishlari bo‘yicha qo‘mitasi tomonidan 1850 yilda qo‘llanilgan.
El-Masluk yodgorligi	Monument El Masluk	Памятник Эль- Маслук	1969 yilda Kolumbiya universiteti arxeologlari tomonidan Livanning shimoliy qismida topib o‘rganilgan.
Ubeydiya	Ubaid	Убейдия	(pleystotsen davri arxeologik yodgorligi hisoblanadi)
Tabun g‘ori	Tabun Cave	Пещера Табун	Isroildagi Karmel tog‘ida joylashgan arxeologik yodgorlik.
Kebara g‘ori	Cave Kebara	Пещера Кебара	o‘rta tosh davriga oid bo‘lib, Isroildagi Karmel tog‘ida joylashgan. Bundan 60- 48 ming avval ushbu g‘or makoni ajdodlarimiz tomonidan o‘zlashtirilgan
Sxul makoni g‘or	Cave Es Skhul	Пещера Схул	paleolit davri yodgorligi hisoblanib, Isroil xududida joylashgan.
Kafzeh	Monument Kafzeh	Памятник Кафзех	paleolit davri yodgorligi hisoblanib, Isroil xududida joylashgan.
Darrai -Kur	Darrai -Kur	Дарраи -Кур	Afgoniston xududida joylashgan tosh davri yodgorligi.
Ashel	Ashell	Ашел	paleolit davrining ilk bosqichi
Muste	Moustier	Мустье	paleolit davrining o‘rta bosqichi
Orinyak, Solyutre va Madlen	Aurignacian, Solutrean and Madeleine	Ориньяк, Солютре	Fransiya xududida joylashgan paleolit davri yodgorligi
Neandertal odami	Neanderthal	Неандертальский человек	ilk bora Germaniyaning Feldgofer g‘oridan topilgan.

Teyja	Teyzha	Тейжа	(Fransiya) yaqinidagi g'ordan topilgan suyakka ishlangan
Ibtidoiy san'at	Prehistoric art	Первобытное искусство	p arxeologik davrlardan biri yuqori paleolit davrida vujudga kelgan
Lasko	Lasko	Ласко	Fransiyada joylashgan paleolit davri tasviriy san'atlarini o'zida mujassamlashtirgan g'or makon yodgorligi
Altamir	Altamir	Алтамир	Ispaniyada joylashgan paleolit davri tasviriy san'atlarini o'zida mujassamlashtirgan g'or makon yodgorligi

VIII. ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining asarlari

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: “O'zbekiston”, 2017. – 488 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. 1-jild. – T.: “O'zbekiston”, 2017. – 592 b.
3. Mirziyoyev SH.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2-jild. T.: “O'zbekiston”, 2018. – 507 b.
4. Mirziyoyev Sh.M. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. 3-jild.– T.: “O'zbekiston”, 2019. – 400 b.
5. Mirziyoyev Sh.M. Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari. 4-jild.– T.: “O'zbekiston”, 2020. – 400 b.

II. Normativ-huquqiy hujjatlar

6. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston, 7. 2018.
8. O'zbekiston Respublikasining 2020 yil 23 sentabrda qabul
9. qilingan “Ta'lim to'g'risida”gi O'RQ-637-sonli Qonuni.

10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015 yil 12 iyun “Oliy ta’lim muassasalarining rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-4732-sonli Farmoni.

11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevral “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi 4947-sonli Farmoni.

12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 20 aprel "Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-2909-sonli Qarori.

13. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 21 sentabr “2019-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5544-sonli Farmoni.

14. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 27 may “O‘zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5729-son Farmoni.

15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 17 iyun “2019-2023 yillarda Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universitetida talab yuqori bo‘lgan malakali kadrlar tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish va ilmiy salohiyatini rivojlantiri chora- tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4358-sonli Qarori.

16. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 27 avgust “Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malakasini oshirish tizimini joriy etish to‘g‘risida”gi PF-5789-sonli Farmoni.

17. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktabr “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-sonli Farmoni.

18. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020 yil 25 yanvardagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi.

19. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 29 oktabr “Ilm-fanni 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-6097-sonli Farmoni

20. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 23 sentabr “Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 797-sonli Qarori.

21. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 24 maydagidagi “Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ‘ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-2995- sonli Qarori.

22. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 19 dekabrda

“Moddiy madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish sohasidagi faoliyatni tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ- 4068-sonli Qarori.

III. Maxsus adabiyotlar

1. Ibragimov R.Z. Arxeologiya . “Universitet” 2019
2. Arxeologiya. Pod. red. V.L. Yanina. M., «Izd. MGU», 2006.
3. Мартинов А.И. Археология. М., «Висшая школа» 2006.
4. Kabirov J., Sagdullayev A . O‘rta Osiyo arxeologiyasi. T., “O‘qituvchi” 1990.
5. Egamberdiyeva N.A. Arxeologiya. T., 2011.

IV.Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Аскарлов А.А., Ширинов Т.ШН. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Самарканд, 1993.
2. Аванесова Н.А. Эпоха бронзы Средней Азии. Ч.И. Учебное пособие. Самарканд. Изд. СамГУ. 1988. Pdf
3. Беленицкий А.М. Бентович И.Б, Болшаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. Л. 1973.
4. Риндина Н., Дегтярева А. Энеолит и бронзовый век. Учебное пособие. М. 2002. Djvu
5. Средняя Азия и Дальний Восток в эпоху средневековья. Средняя Азия в раннем средневековье. Отв. ред. Г.Л. Брикина. М., «Наука» 1999.
6. Sagdullayev A.S. Qadimgi O‘zbekiston ilk yozma manbalarda. O‘quv qo‘llanma. T.: O‘qituvchi, 1996. pdf.
7. Sagdullayev A.S. Qadimgi O‘rta Osiyo tarixi. O‘quv qo‘llanma. T., 2004. pdf.
8. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. Т 2000. pdf.
9. Eshov B.J. O‘rta Osiyoning qadimgi shaharlari tarixi. Darslik. Toshkent. 2008. pdf.

IV. Internet saytlar

1. <http://edu.uz> – O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi
2. <http://lex.uz> – O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi
3. <http://bimm.uz> – Oliy ta’lim tizimi pedagog va rahbar kadrlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishni tashkil etish bosh ilmiy-metodik markazi
4. <http://ziyonet.uz> – Ta’lim portali Ziyonet
5. <http://natlib.uz> – Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi
6. [https:// www.history.ru](https://www.history.ru)
7. [https:// www.natura.com](https://www.natura.com)
8. [https:// www.archaeology.ru](https://www.archaeology.ru)
9. <https://www.archaeology.com>